

ERDÉLYI MÚZEUM

IX. kötet.

1892.

IV. füzet.

Vitás kérdések.

— Első közlemény. —

L'homme et le savant, qui est une variété inférieure de l'homme, partent d'un point faux qui les entraîne dans des raisonnements absurdes.¹⁾

Alph. Karr.

Usu plerumque accidit, ut illiterati grammatastae multo pluris aestimant se quam homines egregie docti. Adeo tamen sibi placent, ut neminem prae se ducant hominem. Utinam priusquam amplius insolescant, metirentur se suo modulo. Putant se dignos grammatici nomine, quod ineptas quasdam differentias, frivolasque Etymologias didicerint. Hallucinantur, si tam brevi gyro grammaticen concludant; cum oportet perfectum grammaticum Philosophos, Oratores, Poetas, Jurisconsultos, omne denique scriptorum genus excussisse.

Ravisii Textoris Epistolae.

Mint mikor — Horatiusként — cohors gigantum scanderet, úgy szálla ki ellenem, egy ellen, néhány irodalmi hős és hatalmasan csapdos . . . engemet-é vagy a levegőt? a harcz végén fog eldűlni. A fegyver, a melyet választottak, a logika. Helyeslem s magam is azzal fogok élni a viadalban, azt a megjegyzést bocsátván előre, hogy győzelemre a fegyver derékvolta nem elég, hanem derekasan is kell forgatni tudni. Skander bégről azt mesélik, hogy le bírta vágni egy kard-

¹⁾ Ezzel a mottóval egy szanszkrit gnomát cseréltem föl, u. m. „A hol mindenki vezér, mindenki vezér akar lenni, mindenki nagyravagyó, az oly társaság tönkre silányul.“

csapással a bika fejét. A bámulatos eredményt a kardja minőségének tulajdonítá egy vele versenyző hős. „Nesze hát a kardom, ott a másik bika, vágd le!” mondá a reá a bég, s mivel a vállalat nem sikerült, azt veté utána, hogy „oda adtam a kardomat, de nem a karomat!” A logika is csak nevét adja sokaknak, a kik reá hivatkoznak, de jó móddal nem ismerik s nem tudnak kellően élni vele.

Ide tartoznak jórendin az én *Nyelvőr*-beli ellenfeleim is. Egyikök — a ki egyébiránt indirecte szól ellenem — pl. azt írja: „oly annyira könnyen érthető s a mi fő, oly annyira félre nem érthető meghatározás alig hiszem, hogy található volna, mint ez: „a mondat valamely gondolatnak szóval való kifejezése.”

No már a ki ismeri a logikát, helyes fogalmának kell lenni a definitióról is, és nem fog jónak tartani egyet vagy mást csakis azért, hogy „érthető” és „félreérthetlen”! Mondok én mindjárt egyet: „Az egyközény négy egyenes oldalú alak, melynek átelleni oldalai egyenlők és paralelek és átelleni szegletei egyenlők.” Ennél érthetőbb és félreérthetlenebb „meghatározás” nem található; de lám a logikának akárhány tankönyve ezt hozza fel a hibás definitiók egyik példájául.

De van még egyéb baj is a szóba vett értelmezéssel. A definitiónak világosabbnak, érthetőbbnek kell lenni a definitumnál; mert különben — mint egy előttem fekvő logikában olvasom — „*ignotum per ignotius* magyaráztatik, a mi a leggonoszabb hiba.” Azt pedig senki sem fogja tagadni, hogy a definitum, a mondat (sententia, Redesatz, phrase) sokkal világosabb, ismeretesebb fogalom, mint a gondolat, melynek mivoltát cikkíró előlegesen megállítani s ellenfelének arról való véleményét megczáfolni törekszik, és sem egyik, sem másik nem sikerül neki. Nem is sikerülhetett, mert itt egy erős dilemma nyújtja a két szarvát elénk. Vagy szavak nélkül gondolkodunk, azaz képzelődünk, s ez esetben az a kérdés: mikép válhatnak képzeletünk szavakká?

Ez pedig a „nyelv eredete” kérdése, a melyre légió a felelet, de egyik sem nyert általános helybehagyást; tehát el nem döntöttek kell a kérdést tekintenünk, s így a pártolt definitióban a *notum per ignotum* van magyarázva. Vagy pedig szavakkal vagy szavakban gondolkodunk, s ekkor már készen kifejezve áll lelkünkben a mondat, s akár hangoztatjuk, akár írjuk, csak ismétélünk vagy másolunk. A

szellőztetett definitióban tehát a „kifejezés“ üres, sőt hamis kifejezés. Meg kell fontolnunk még a Müller Miksa állítását is, melynek bebizonyítására ő vastag könyvet írt, — azért t. i. hogy „nyelv és gondolat azonegy!“ (Language and thought inseparable). E szerint azt mondani, hogy a nyelv a gondolat kifejezése, még nevetségesebb volna, mint azt, hogy *láb* a *pes* kifejezése.

Hanem hogy az idézett értekező nem czáfolta meg Balogh Pétert, annak bizony nem az utóbbinak logikai tudománya vagy jártassága az oka. Midőn ez az úr „utolsó szavában“¹⁾, a melylyel azt hiszi, hogy bédugta a számat s elkészítette olvasóinkat perünk eldöntésére, ezt írja: „ha látja az ember, mennyire nem tudja Brassai alkalmazni a definíció szabályait a saját mondat-definíciójára — egészen megrendül hite és bizalma a mesterben,“ — abban bizony nem hogy logika, de *sophistica* sem mutatkozik, hanem csak olvasóink jóhiszemével él vissza B. P.

Megjegyzem elsőben is, hogy a „mester“ kifejezés sarcasmus, melyet maga az író úgy magyaráz, hogy tőlem „nem lehet a definíció fogalmát jobban megtanulni, mint akármely logikai kézikönyvből, de még úgy sem . . .“ a mire csak azt mondom, hogy az „Utolsó szavam“ írójának még sok tanulni valója van a „mester“-ektől. Hogy ebben én is segítsen, idézek még ahhoz, a mit replicámban olvashatni, t. i. hogy empiricus fogalmakat nem lehet *syntheticè* (ezt a szót, nem tartván akkor szükségesnek, kihagytam) „definiálni.“ (Kant, Logik. §. 103.) Hadd idézzek még ugyancsak tőle egyet-mást világosításul. Logikája 109. §-ában fölebbi állítását azzal egészíti ki a königsbergi philosophus, hogy a tapasztalati fogalmakat *analytice* sem lehet tökéletesen értelmezni. „Ha — így ír — (*analytica*) definitiót akarunk készíteni, keressünk 1. igaz állítmányokat, 2. olyakat, a melyeknek *praedicatuma* nem teszi fel a dolog fogalmát, 3. gyűjtsünk több olyakat és hasonlítsuk össze a dolog fogalmával, hogy tökéletesen egyezzenek vele, és végre 4. ügyeljünk, ne hogy valamelyik jegy egy másiknak alárendeltje legyen“²⁾ Ezeket a

¹⁾ Magyar Nyelvőr XX. 358.

²⁾ Um Definitionen zu verfertigen suche man 1. wahre Sätze, 2. solche, deren Praedicat den Begriff der Sache nicht schon voraussetzt, 3. sammle deren mehrere und vergleiche sie mit dem Begriffe der Sache selbst, ob sie adäquat sei, und endlich, 4. siehe zu, ob nicht ein Merkmal im anderen liege oder demselben subordinirt sei.

következő jegyzettel fejezte ki¹⁾: „Mint hogy az ember soha sem bizonyos, vajjon kimerítő-e az elemzés, hát a definitiot csak mint kikisértnémet lehet felállítani és csak úgy használni, mint ha nem is volna definitio. Imígy korlátolva világos és igaz fogalomnak használhatni és jegyeiből következményeket vonhatni. Azt mondhatom: a mi a definitum fogalmát megilleti, megilleti a definitiot is; de nem persze megfordítva, mint hogy a definitio nem öleli fel teljesen a definitumot.“

Whewell, a *Tudományos eszmék történelmének* tekintélyes írója még tovább megy, és a definitiot általában kiakarja tiltani a természetrajzból, így nyilatkozván²⁾: „Egy természetrajzi csoportban....; az osztály állandósítva van, de nincs szabatosan körülhatárolva. nem külső határvonal, hanem egy belső középpont állapítja meg; nem az, a mit szorosán kirekeszt, hanem a mit kitünőleg magában foglal; például, nem parancsoló szabálylyal; röviden, a mi igazgató vezérünk nem definitio, hanem typus. — Typus akármely osztályban egy példa (mutatvány) t. i. egy nemnek egy oly faja, a melyről azt tartjuk, hogy az osztály ismertető jegyeit kitünőleg bírja. Mindazok

1) Diese Regeln gelten nur von analytischen Definitionen. Da man hier nie gewiss sein kann, ob die Analyse vollständig gewesen, so darf man die Definition nur als Versuch aufstellen und sich ihrer nur so bedienen, als wäre sie keine Definition. Unter dieser Einschränkung kann man sie doch als einen deutlichen und wahren Begriff brauchen und aus den Merkmalen desselben Corollarien ziehen. Ich werde nämlich sagen können: dem der Begriff des Definitums zukommt, kommt auch die Definition zu; aber freilich nicht umgekehrt, da die Definition nicht das ganze Definitum erschöpft.

2) In a Natural Group.... the class is steadily fixed, though not precisely limited; it is given, though not circumscribed; it is determined, not by a boundary line without, but by a central point within; not by what it strictly excludes, but by what it eminently includes; by an example, not by a precept; in short we have not a Definition, we have a *Type* for our Director. A Type is an example of any class, for instance, a species of a genus, which is considered as eminently possessing the characters of the class. All the species which have a greater affinity to this Type-species, than with any others, form the genus, and are ranged about it, deviating from it in various directions and different degrees. Though a genus may consist of several species, which approach very near the Type, and of which the claim to a place with it is obvious, while there may be other species which straggle further from this central knot, and which are more connected with it than with any other. (*History of Scientific Ideas*. B. VIII. ch. II. §. 3. art. 10.).

a fajok, melyek ahhoz a típus-fajhoz közelebb mint akármely más-hoz álló rokonok, alkotják a nemet, körüle rendezve és tőle különböző irányokban és fokozatokban eltérve. E szerint állhat egy nem oly fajokból, melyek benne helyet foglalni szembetünőlg jogosítvák; de járulhatnak hozzájuk oly fajok is, melyek attól a közép csomótól messzebb csaponganak, de még is inkább kapcsolódnak hozzája, mint akármely más-hoz.

Most már az írott szabályokkal és módosításaikkal összemérvén a mondatnak állítottam definitióját, t. i. hogy „szavak rendszeres csoportja, a mely szavak egyike cselekvést — nem cselekvényt, mint olykor hibásan irtam — vagy állapotot gondoltat, a többiek pedig a cselekvés vagy állapot körülményeit, akár viszonyait“ — és azt ama szabályokkal merőben megegyezőknak, nekik megfelelőknak mutatván ki; világos, hogy én nemcsak tudom alkalmazni „saját mondat-definióimra“, hanem azt meg is tettem a replicámban,¹⁾ melyből Balogh P. még egy betűt sem czáfolt meg. Nem a *proximum genust*, mert a mondat szócsoport! A *specifica differentiát* sem, mert a „bővített nevek“ nem tesznek oly szócsoportot, melyben egy cselekvést vagy állapotot jelentő szó körül — a mi a flectált és agglutinált nyelvekben ige (verbum) — csoportosulnának és reá vonatkoznának, mint egyszerű és bővített határozók a többiek. Amolyan központi szó azoknak a hánytorgatott szólamoknak, a melyeket ellenfelem az értekezésében bőven idéz, egyikében sincs, tehát definitióm reájok nem illik. Az igenevet pedig nem vonhattam bele, mert azzal, mint replicámban kimutattam — a miről az „Utolsó szavam“ semmit sem akar tudni — értelmezésem igen szűkké vált és több mint 450 millió, ma élő emberek nyelveitől a mondatok léte megtagadva lett volna.

De most már még tovább megyek és azt állítom, hogy azokat az emlegetett szólamokat is lehet némely esetben, mint mondattöredékeket, per *synecdochen* mondatoknak nevezni. Egy zár, ha elvesz is a kulcsa, mégis csak zár. A Milói Venus, bár mind a két karja csonka, Venus-szobor, s a híres *torso*-ban Hercules derekát látják az archaeologusok.

A mondatra alkalmazva felteszem persze, hogy az illető csonka

¹⁾ Magyar Nyelvőr XIX. 447. és XX. 250.

szólam könnyen, természetesen kiegészíthető legyen. Pl. ha egy árus-bolt kirakatában czédulázva látom: „Monostori sajt“, én és mindenki hozzágondoljuk: „árultatik.“ Egy címlapon ezt olvasva: „Rövid Magyarok Története“, önkéntesen hozzáértjük: „foglaltatik ebben a könyvben.“ Egy csillagászati műben egy fejezet homlokán ezt olvasva: „a föld forgása a nap körül,“ legott kipótolja akárki: „tárgyaltatik ebben a fejezetben.“ Így tekintve a dolgot, minden jelentősége elenyészik a szellőztetett ellenvetésnek. A ki ezt meg nem értené, nem csak a logikában, hanem a retorikában is járatlanságot árulna el. Nem köpenyeg, a ki nem fázik, ne vegye magára.

Lám, én nem veszem magamra azt a logikai baklövést, a mit B. P. „utolsó szavában“ akar rám sütni, mint ha én ezekből: ... „elfogadható“ az az állítás, mely szerint az ige a cselekvést vagy állapotot gondoltatja. Így magában elfogadható. De nem fogadhatni el a mondat definíciójában ultima differentiának“, hamisan következtettem volna, hogy ő „tagadja, hogy minden szó, tehát a szavakból álló mondat is gondoltat valamit a hallóval.“

Fejezzük ki más szavakkal a kifogást: „az ige a cselekvést gondoltatja“, magában igaz lehet; de ha mondatbeli ígéről állítjuk, nem igaz.“ Nem világos ellenmondás az? Elmondom még egyszer azt a példát, a melyet többször is elbeszéltem. Egy úrfit számvetésre tanítottak s azt kérdeék tőle egyszer, hogy „2-szer 3 mogyoró hány mogyoró?“ s az én úrfim helyesen felelé, hogy „hat.“ Tovább folytatva, azt kérdik, hogy „hát 2×3 dió, mennyi? a mire „nem tudom“ lón a felelet. — „Te bolond! hisz az is hat.“ — „Az nem lehet, mert a dió nagyobb, mint a mogyoró.“ A mi „magában“ igaz, alkalmazva is igaz. Az alkalmazás rossz, helytelen lehet, de az állítás igazságát nem csökkenti.

Még nevetségesebb volna részemről, ha én ebből: „a cselekvény vagy állapot ellen az a kifogásom, hogy a „cselekvény“ fölösleges, mert az „állapot“ magában foglalja a cselekvényt is“ — következtettem volna, hogy B. P. azt kívánja, hogy hagyjam ki az „állapotot.“ Hát én biz' azt a következő szavakból „olvastam“ ki:

1. „Czélszerűbbnek tartom ‚cselekvény vagy állapot‘ helyett egyszerűen ténymet használni.“

2. „A cselekvény vagy állapot ellen az a kifogásom van stb.“

3. „Czélszerűbbnek azért tartom a ‚ténymet‘, mint az ‚állapotot‘“ stb. Mind ezek a Válasz 545. lapján vannak megírva.

Nos *quasi re bene gesta* némi „nyelvészeti megjegyzés“-eimbe köt belé B. P., és „meg van elégedve“ — tőle tanultam — pusztá elésorolásukkal, azt remélve, hogy mindenki azonnal meg- és átlátja abnormitásaikat. Nem tehetvén fel, hogy minden olvasónk a megfontolás fáradságát vegye magának, megkísértem igazolásukat.

a) „Az interjectiok, mondatok képeit viselik.“ — Hűtlenül idézi ugyan ellenfelem, de úgy is belé egyezem. Mikor én azt a concessiót tettem B. Péternek, azt véltem, örömet szerzek neki, hogy kifogásoló példáit, t. i. az oly mondatokat, a melyek nem szócsoporítok, szaporítom és a helyett vétkül tulajdonítja állításomat. Legyen lúd, ha fehér. Én pedig elsőben is azt mutatom ki, hogy nem én vagyok az első, a ki azt az igazságot kimondottam. *Girault Duvivier* (1843). az interjectiót imígy értelmezi: „Az interjectió arra szolgál, hogy egyetlen egy vonással fesse (fejezze ki) a léleknek hirtelen kelt indulatait; az úgyszólva csak egy kiáltás, de ez a kiáltás egy egész mondatot helyettesít.“ (A ritkítás enyém.)¹⁾

— Béscherelle (1860): „Midőn élénk, előrelátatlan felindulás fog el, lelkünk erősebb bényomást, mélyebb behatást szenved, semmint érzéseinket egynél több szóval birnök kifejezni. Szájunk elkiáltja magát és kifejezi igazában a minket meglepő érzést.“ „A szavaknak ez az új neme a felkiáltások kifejezésére szolgál.“

„Az interjectiók és felkiáltások, az indulatok nyelve, valának a nyelv legelső elemei. Ilyes kifejező kiáltásokkal, melyeket taglejtésekkel kísérték, igyekeztek az emberek közölni érzületeiket.“²⁾

Ezeket írják a nyelvészek; mit mond a közélet?

¹⁾ „L'interjection sert à peindre d'un seul trait les affections de l'âme; ce n'est pour ainsi dire qu'un cri, mais ce cri tient la place d'une proposition.“ (G. D. Grammaire des Grammaires. Chap. IX. page 310.).

²⁾ „Lorsque nous éprouvons une émotion vive, imprévue, notre âme est trop fortement impressionnée, trop brusquement saisie pour nous permettre d'exprimer notre sentiment par plusieurs mots. Un cri s'échappe de notre bouche et peint avec vérité la vivacité du sentiment qui vient de nous surprendre. Tels sont *ah! aie! oh! hélas!* etc.

„Cette nouvelle espèce de mots a pour object d'exprimer l'exclamation.

„Les interjections et les exclamations qui sont le langage de la passion, furent les premiers élémens du langage. C' est par ses cris expressifs accompagnés de gestes, que les hommes s'efforçaient de se communiquer leurs sensations. (Bésch. Grammaire Nationale. Chap. X. p. 847.).

I. „Hó!“ = megállj! — „Csitt!“ = Csend legyen! „Kusti!“ = Feküdj le (*couche toi*) Ne bánts! Takarodj vagy hordd el magad!

II. „Jaj“-t az irás mond a fősvényeknek. (Tört. Sz.) — Sirva fakad, „jaj“-jal közli, nagy cseppekben könyve hull. (Fal. Fer.) — Oly hirtelen meghalt, hogy azt sem mondta „jaj!“ (Közbeszéd).

Mondjad cigány „Hess“! — Hát az Ur miért nem mondta „Hess“! ¹⁾

Bár „hopp“-ot mondjak. (Balásfi.) — Akkor mondj „hopp“-ot, mikor átugordtad az árkot. (M. Ny. Sz.) — Félre gondok, „hopp“-ot mondok. (M. Ny. Sz.).

Ezekből azt vélem, ki lehet vonni a következtetést, ha nem irom is ki.

b) Továbbat egy kérdőjelekkel megrakott állításom van pelengézve és így nem csak egészében, hanem részletesen is rossznak, hibásnak bélyegezve. „Megelégszem“ azzal, hogy csak az utolsó tekintetben tárgyalom, a miből kitűnik, hogy az ördög nem olyan fekete, a milyennek festik.

I. „Lát, hall stb. magukban véve nem mondatok.“ Ezt irtam igenis, de nem éppen így, hanem az egész olvasó közönségre hivatkozva. Hiszem is, hogy nem hagy cserben; de nem árt még egy kicsit szellőztetni. Az ige magára csak két esetben tehet mondatot. Először, ha személytelen. Analyticus nyelvekben ilyenkor sem. V. ö. *il tonne, es regnet, it snows*. Másodsor, magukban álló határozókat — ide számítva a nevezőt is — önkéntesen és természetesen kiegészít, odaérti, gondolja a halló vagy olvasó, pl. a parancsoló módban. De „lát“, „hall“ nem impersonalék, mondatná egészíteni sem bírjuk, ha elszigetelten halljuk vagy olvassuk. Tehát.....

II. „Az ígét, mint ilyent, általánosan, azaz mint genust nem tekintjük szócsoporthoz“ azt irtam, B. P. felakad ezeken: „mint ilyent“, „általánosan“, „mint genust.“ — Hisz' ezek mind értelmes, ismeretes kikötő szavak; nekem pedig óvatosan körül kellett írnom az ige fogalmát, hogy minden kavillálást megelőzzek. Czélt is értem,

¹⁾ Tyukokat riasztó szó. A cigányról való adomát nem tartom szükségesnek elmesélni.

mert B. P. csak kérdő jelekkel bírja ellenvetését kifejezni. Csak azt teszem hozzá, hogy az ige, (mint minden a világon az egy individuumot kivéve), különösen speciesét, a „ragozott igét“ tekintve, igenis genus.

III. „Az ige ragja, szó.“ — Hogy ezen B. P. felakad, nem csudálkozom, mert biz' ahhoz egy kissé több tudomány kell, mint a mennyit az „Utolsó szavam“ írója itt, meg értekezésében, válaszában s utolsó szavában tanusít. Megmondom hát neki, hogy az idézett állítás felett meg van oszolva a nyelvészek véleménye. A mellettem szólót is hosszas volna előadni, hanem meglehet olvasni Herm. Paul „*Principien der Sprachgeschichte*“ című munkája 2-ik kiadásának 94. s további lapjain. Az ellenem szólókat keresse ki, a kinek szüksége van reá.

IV. „Az ige nem fejez ki állapotot.“ — Ezt vagy csak ide magyarázhatót is s o h a egy betűvel sem irtam. Nem is irhattam, hiszen definitiómban az ige szó egyik jelleméül épen az állapotot veszem fel. A ráfogásra csak az adott alkalmat, hogy replicámban ez áll: „az evést bizonyára a világon senki sem fogja állapot jelentésűnek tartani.“ (Nyelvőr, XX. 234.).

Egy kis vágás után így folytatja ellenfelem az idézeteit:

c) „..... még az esztetikus is talál valami magának valót a replikában. Megtanulhatja, milyen 'idétlen' véleménye az neki, ha azt hiszi, hogy lehet valamely költeménynek a tartalma jó, az alakja rossz, vagy megfordítva.“

Egy az, hogy én „költemény“-ről egy szót sem szóltam, hanem az értelmezésről általában irtam, hogy abban „alak és tartalom közt a legszorosabb kapcsolat van.“ Hiszen az értelmezés tartalma a definiált fogalom jellemzése, — „fogalom tartalmának a logika a jegyei összeségét nevezi“, írja *Kirchner*, ¹⁾ — a ki hát abban hibát ejt, a forma (a definitio szabályai) ellen vét, és a mit az illető helyen irtam: „ha hibás volna értelmezésemnek a tartalma, alakja sem volna correct.“

Visszapillantva a „költeményre“, meg kell jegyeznem, hogy abban és bármi szépműben nem „tartalmat“, hanem tárgyat szok-

¹⁾ Wörterb. der philos. Grundbegriffe. — „Inhalt eines Begriffs nennt die Logik die Summe seiner Merkmale.

tak az aesthetikusok megkülönböztetni az alaktól. Tartalom és tárgy nem synonymák. Ha az aesthetikusokra fogott véleményben az utóbbit az előbbi helyett tennők: „lehet a költeménynek a tárgya jó, az alakja rossz, vagy megfordítva, mint nonsens-t nem vallaná magáénak egy aesthetikus se.

Bévégzem ezt az ügyet részemről azzal a nyilatkozattal, hogy én nem kívánom, hogy B. P. „Utolsó szava“ utolsó legyen, sőt megköszönöm, ha fejszémnek újabb nyelet nyújt. De most van még egy pár szavam ahhoz az értekezéséhez is, melyet a Nyelvőr azon (1891. aug.) számában a „genitivus és dativus ügyében“ közöl.

(Folytatása következik)

BRASSAI.

Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához.

— Harmadik közlemény. —

V.

Az *Encyclopaediát* illetőleg arra a fölfedezésre jutottam, hogy ez a mű *voltaképen nincs befejezve*. Nem arról van szó, hogy valamely része, mely már ki van nyomtatva, csonka lenne, hanem azt a tényt konstatálhatom, hogy Apáczai *még egy nyelvtudományi és egy retorikai részt akart írni, melyek az Encyclopaedia befejező részét képezték volna*.

Apáczai terve szerint a nyelvtudományi rész a következő fejezetekből állott volna: általános nyelvtan (grammatica generalis), görög, latin, héber, arab nyelvtan és dialectika, a retorikai pedig általános retorika; latin, görög, héber és arab retorika.

Az alap, melyre e véleményemet fektethetem, Apáczai *Encyclopaediájának praefatiója*.

Tudvalevő, hogy Apáczai Encyclopaediájának jó részét hazájába való visszatérésekor, 1653-ban, adta sajtó alá az előszóval együtt. Az Encyclopaedia, melynek első címlapján a kolophon 1653. évet mutat, 1655-ben jelent meg. Ezt teljes határozottsággal lehet megállapítani abból, hogy „a *Magyar Encyclopaedia* szövegével, mely a 412. lapon S₄ levelen végződik, együtt nyomtatva (413—487. lapon S₆—X₄) levelen egy kötetben találjuk, valamennyi példányban szerzőnek *De studio sapientiae* című latin beszédjét, melyet a gy.-fejevári collegiumban 1653. nov. havában tartott s mely még azon évben hely nélkül (Gyulafejevárott) önállóan is megjelent. E melléklet külön címlapján pedig a nyomtatási hely és év így áll: *Ultrajecti ex officina Joannis a Waesberge Anno MDCLV*. Kétségtelen ebből, hogy ez a melléklet valamint a M. Encyclopaedia utolsó íve is 1655-ben volt kinyomtatva és így az 1653-ban sajtó alá adott M. Encyclopaedia csak 1655-ben látott napvilágot“. ¹⁾

¹⁾ Szabó Károly. Régi Magyar Könyvtár. I. 371—372. 1.

Az előszóban Apáczai hűségesen és aggodalmas lelkiismeretességgel elősorolja mindama szerzőket, kiknek műveiből az *Encyclopaediát* megszerkesztette. Minden egyes rész címét elmondván, utána teszi forrásait. E helyen a teológiai rész után — *holott maga a vortaképeni Encyclopaedia „Az isteni dolgokról“ cz. XI-ik fejezettel végződik* — Apáczai fölemlíti, hogy a *grammatica generalisban* és *specialisban Ramus*, a héber nyelvben és *dialecticában Martinius*, az arab nyelvben *Erpenius*, az általános és latin retorikában *Talaeus*, a görög, héber és arab retorikában pedig különbözők voltak forrásai.

Maga ez a rész már teljesen elegendő bizonyíték állításomnak kétségtelenül igaz voltára, ámde van ugyancsak az előszóban egy másik hely, mely szintén tanúsítja, hogy Apáczai nem a teológiai, hanem nyelvtudományi és retorikai részekkel akarta *Encyclopaediáját* bevégezni.

Apáczai ugyanis az említett előbeszédben az *Encyclopaedia*-nak gyakorlati használási módját igen részletes utasításban kifejti. És itt leghosszasabban a *nyelvtudományi rész* gyakorlati alkalmazását tárgyalja. Első volna, kívánsága szerint, a görög nyelv, melyet taníttatni óhajt, majd a latin nyelv tanulására vezetné a tanítványt; e két nyelv tanulásán átment tanítványait — úgymond — a héber nyelvre tanítaná, megismertetvén velök e nyelv chaldeai, syriai és talmudi dialektusait. De mégse eresztené őket el addig, míg a zsidó nyelven és e dialektusain kívül az arab nyelvet is meg nem tanulnák, mert Mohamed Alkoránja és Tamerlan históriái a legjelesebb könyvek, ezért rajta volna, hogy a tanítványok ezeket értsék „Így már — írja Apáczai — e négy nyelvet tudván, bátran búcsut vehetnének az iskolától, mert ha mi jó van egyéb nyelvekben, ezekből eredt, mint a csermelyek a bő forrásokból“.

Hasonlítsuk össze ezt az utasítást az előbb idézett részszel, mindkettőből kitűnik, hogy az *Encyclopaediában* görög, latin, héber és arab nyelvtanoknak kellett volna lenniök, míg az előszó ama része, melyben Apáczai forrásait idézi, az általános nyelvtan és a retorikai részeket is bizonyítja. E két utóbbi rész tanítására vonatkozólag Apáczai nem tartotta szükségesnek semmi külön módszer alkalmazását javasolni.

Szükségtelen tovább bizonyítgatnom. Midőn Apáczai 1653-ban, hazautazása előtt, az *Encyclopaedia* kéziratát Waesberge János utrechti nyomdájába adta, véleményem szerint az előbeszédnél és az

első nyolcz fejezetnél többet semmi esetre sem írhatott meg és ennél több kéziratot nem is adott. Ez a nyolcz fejezet pedig épen fele volt volna az eredetileg nyelvtani és retorikai részekkel együtt *tervezett* Encyclopaediának, mely — maga — azonban az általános nyelvészeti bevezetés, négy nyelvről és a retorikai részről való épen öt hiányzó rész *leszámításával*, tizenegyből áll. Tehát Apáczai három részt küldött csupán (historia, ethica, theologia) a már leadott és kinyomott nyolcz mellé. És hogy ezt a három utolsó részt, valamint az Encyclopaedia végére tett beszédet és leveleket (melyek különben philologiai és nyelvtudományi kérdésekkel is foglalkoznak) mintegy helyettesítésül, az elmaradt nyelvtudományi és retorikai részekért, *Gyulafehérvárról* küldte Apáczai Utrechtbe, a nyomdába, azt kétségtelenné teszi mindjárt az Erdélyből küldött első rész, az Encyclopaediában a IX-ik, melynek utolsó sora 1653 közepén és 1654-ben, vagyis olyan időben történt eseményekről szól, midőn Apáczai már útban volt hazafelé, majd már meg is érkezett. Azt a beszédet pedig, mely az Encyclopaedia végére van téve, Apáczai, mint fönnebb is említők, 1653. november havában tartotta. Azt hiszem, hogy az Encyclopaedia végső három fejezetét Apáczai *De studio sapientiae* cz. beszédének megírása *után* készítette el és így a beszéd után foglalt levelekkel együtt 1654 közepénél előbb semmi esetre sem küldte Utrechtbe, hol aztán 1655-ben jelent meg a könyv.

Hiszem azt is, hogy az Encyclopaedia végére tervezett, de meg nem írt részek nagyjában latin excerptákban megvoltak Apáczainál, hisz különben aligha idézte volna a forrásokat, de másfelől ő maga mondja előszavában, hogy könyve szerzésében legelőször latinul kírta a legszükségesebb dolgokat a legjobb könyvekből és a természethez illő rendbe szedte, hogy így könnyebben fordíthassa a tudományokkal még meg nem ismerkedett magyar nyelvre.

Hogy *miért* nem fejezte be Encyclopaediáját Apáczai úgy, amint kezdetben tervezte, erről sehol sem teszen említést, erre vonatkozólag nem is találtam, bármennyire kerestem, sehol semmi fölvilágosító adatot. Talán érezte Apáczai, a maga erős sejtelmes előérzetével, hogy a reákövetkező izgalmas időkben minden erejét igénybe fogja venni az a sok és nagy küzdelem, melyet elvei miatt kell folytatnia, és nem akarván még továbbra a bizonytalan későbbi időkre halasztani a különben is önálló egészét képező Encyclopaedia megjelenését, fölhangzott a tervezett nyelvtudományi és retorikai részek megírásával,

VI.

Két olyan műve van Apáczainak, egyik nyomtatásban, a másik pedig kéziratban, melyeket eddig nagyon kevésbé ismertettek, sőt kéziratban maradt művéről csupán annyit találtam följegyezve, hogy létezik.¹⁾

A szóban lévő nyomtatott műve nem más, mint teológiai inauguralis dissertációja, melyet Harderwykben 1651-ben adott ki. Azok az életrajzírók, kik egyáltalán említést tesznek Apáczai e művéről, ezt csupán *Dissertatio theologica inauguralis* czímen idézik, a mi ugyan épen nem mondja meg, hogy mit tárgyal voltaképen ez az értekezés. Szinnyi Gerzson tesz említést ez értekezésről úgy, hogy közli czímét is, bár röviden, tartalmával azonban szintén nem foglalkozik, annál is inkább, mert Szilágyi Sándorral polemizálván Apáczai neve fölött, e művet is csupán a címlapján levő név miatt hozza föl.²⁾ Apáczai e művének más érdekessége van azonkívül, hogy doktori értekezése; az, hogy az első doktori értekezés a harderwyki egyetemen, és Apáczai Cseri János volt az első, kit eme, 1648-ban létesített holland egyetemen doktorrá avattak. A mű belső címlapján jelezve van, hogy ez az első doktori értekezés azon az egyetemen, ezenkívül a sárospataki ev. ref. kollegiumi könyvtárban magán a dissertatio inauguralison kívül megvan az a jelentés is, melyben az egyetem rektora: *Gisbertus ab Isendoorn* meghívja az akadémiai ifjúságot és a tudomány barátait, hogy Apáczai fölvatási ünnepélyén ez egyetem első hasonló *actusán*, 1651 ápril 26-án, (4 nappal Apáczai doktori vitaközlésének megtartása után) minél nagyobb számban jelenjenek meg.³⁾

E nevezetes dissertáció czíme, mint azt nekem, kérésemre, Rácz Kálmán sárospataki teológiai segédtanár és alkönyvtárnok úr szíves vala lemásolni és a mű tartalmát közölni, a következő:

¹⁾ Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. (Ev. ref. koll. értesítője 1874/75-ről 33 old.)

²⁾ L. Magyar protestans egyházi és iskolai Figyelmező. Szerk. és kiadja: Révész Imre. VI. évf. 1875. 179. l.

³⁾ Szinnyi Gerzson a czímben levő dátumot tévesen ápril 21-re tette, 22 helyett és így az az állítása, hogy Apáczait öt nappal avatták fel értekezésének megtartása után, oda módosítandó, hogy négy nap múlva avatták. Szinnyi e tévedése onnan ered, hogy — mint Rácz Kálmán úrtól értesülök — a sárospataki iskola példányában a 22. szám második 2-e tintával át van húzva.

DISPUTATIO THEOLOGICA

INAUGURALIS

De Primi Hominis

A P O S T A S I A

Quam

Sub auxilio Omnipotentis Dei,

Ex autoritate Clarissimi Doctissimi & Celeberrimi Viri

D. GISBERTI ab ISENDOORN

Academiae Hardervicensae, quae est Ducatus Gelriae

& Comitatus Zutphaniae, p. t. RECTORIS

MAGNIFICI, ibidemque Philosophiae

Professoris Primarii, nec non Medi-

cinae Licentiat;

Amplissimique Senatus Academici consensu,

ac Venerandae Facultatis Theologicae decreto,

Pro Doctorali in Theologia gradu consequendo

ventilandam proponit

JOHANNES TSERE APATZAI Transylv.

Ad diem 22. Aprilis

HARDERVICI,

Typis EGBERTI ARNOLDI à Nunfpeet

Anno 1651.

A colophon és a cím közé a harderwjkiki akadémia pecsétje van nyomva.

A belső címlap ez:

„Illustribus, Generosis ac Nobilissimis || D. D. Academiae Ducatus Gelriae || & Comitatus Zutphaniae || *Curatoribus* || Vigilantissimis (a) Musarum Patribus, Fautoribus || Patronis. || Ut et || Amplissimo Celeberrimo ac Fulgentissimo || *Senatui Academico* || (b) Musarum matri Germanae, || Venerandaeque || (c) Facultati Theologicae || sibi semper filiali obsequio colendae, || Disputationem hanc Theologicam Inauguralem in almâ Academiâ Hardevicenâ primam, eo quo decet animo, et quâpotest humilitate Consecrat, Offerit, Dicat, Dedicat.

E lap alján a következő distichon van Apáczeitől:

- a) *Musarum Patres, nova suscipe*
- b) *tu quoque Mater*
- c) *Filia prima parit.*
- d) *Πρωτοτοκον τica quem.*

A mű a címlappal együtt 10 levél, azaz 20 lap, kis negyedréti alakban. Az értekezés 20 fejezetre van osztva, számokkal.

Bevezetésében megállapítja Apáczi, hogy az első ember bűnbeesése (*apostasia*) nem egyéb, mint szerencsétlen elszakadása a neki adott törvényektől. Majd szól 1) magáról a definitumról, 2) a definitióról. A definitumot egészen grammatikai és etymologiai alapon görögből származtatja, közölvén a megfelelő zsidó kifejezéseket is. A res ipsa szerinte 3 dolgot foglal magában és ehhez képest tárgyalja I. annak *normáját* (1 levelen át); II. *naturáját* (5 levelen át) és III. a *consequentia defectionis-t* (2 levél és 1 lapon át). A bűnbeesés büntetése szerinte: külső és belső, leggyászosabb következménye az emberiségre: a halál. Apáczi állításait mindig bibliai alapon igazolja és a biblia ismeretében teljes és tökéletes jártasságát, ismeretét bizonyítja. Álláspontja természetesen mint akadémiai növendéknek is, korának felfogása szerint megfelelő: *dogmatikus*.

Encyclopaediájában, úgy látom, magyarul felhasználta Apáczi *Az isteni dolgokról* szóló XI-ik részben doktori értekezését. E rész 8-ik és 9-ik fejezetében szól az „elszakadásról“, mely „az embernek, az ő eleibe irattatott törvényének általhágása“. Ugyanazon menettel és bizonyára helyenként dissertációjából lefordítva tárgyalja az apostasiát, mely körülmény az Encyclopaedia teologiai részének becsét fölötté emeli.

A mű végén igen érdekes nyilatkozata van Apáczáinak *Corollarium* czímen. A fiatal tudós rövid, határozott szavakban helyesnek vallja a belgica confessiót és erejéhez képest megvédését fogadja. E *Corollarium* így hangzik:

Confessionem Belgicam, ut Sacris Scriptoribus consentaneam, pro viribus, tueri conabimur.

Apáczáinak *kéziratban maradt művéről*, mint fentebb említők, *Fekete Mihály* tett említést, konstatálván annyit, hogy e mű megvan a kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában. Ez utalás alapján utána néztem a kéziratnak és csakugyan meg is találtam az említett könyvtár szépszámú kézirat-kötetei közt.

Egy vegyes tartalmu negyedréti kötetbe kötve (bőrbe kötve, a kötet sarkán 90 régi könyvtári szám), *Bisterfeldnek Aphorismata Physica* és *Regius Fundamenta Physica* kéziratban levő másolt két műve közt van a szóban levő kézirati mű. Czíme ez:

Philosophia naturalis. Cl. Joh. Cheri APACI. SS. Th.

Doctoris, ejusdemque Philosophiae Naturalis in Collegio Claudio-politano Reformatorum Professoris ordinarii.

Anno MDC. LX.

A mű 204 lapból áll. E munka Apáczái előadásaihoz készült jegyzet (*cursus*), melyet ő maga írt, s melyet kéziratából lemásoltak halála után. Mint iskolai tankönyvnek inkább paedagogiai értéke van rendszere miatt. Magasabb fokú szaktudomány, még az akkori mértékkel mérve sem lehet benne, mert gimnáziumi tanulók számára van írva. Apáczái az általa használt forrásokat — ugyanazokat, melyekből az *Encyclopaediában* is merített — itt is idézi, így pl. mindjárt az első caputnál idézi *Cartesiust*. A II. libernél pedig egyenesen utalja a tanulót, hogy használja *Ramus Arithmeticáját*.

A mű négy liberre van felosztva és tartalma a következő:

Liber I. *De philosophia in genere. Cap. I.* De definitione et natura Philosophiae (Philosophia — ugymond — ex vocis Etymo nihil aliud stat quam studium sapientiae). *Cap. II.* De Principiis Philosophandi. *Cap. III.* De Mente Humana ejusque operationibus. *Cap. IV.* De Philosophiae Partitione. *Cap. V.* De philos. natural. Definitione. E fejezetben a philosophia naturalist és a doctrinát így határozza meg: 1. Philosophia naturalis est doctrina rerum corporearum naturalis bene utendi. 2. Doctrinam vocamus quatenus docens discenti

quidquid Philosophiae naturali inest intelligentiae, scientiae sapientiae, prudentiae et artis explicat et cum iis participat.

Cap. VI. De rerum corporearum principiis. *Cap. VII.* De Philosophiae naturalis distributione (Fölosztja 2 részre: Mathematica et Physica). *Cap. VIII.* De Mathesi in genere.

Liber II. De Arithmetica. Itt e megjegyzés van: *Consule P. Ram. Arithmetica Hannovia expressam.*

Liber III. De Geometria.

Liber IV. De Physiologia.

Cap. I. De physica demissione et distributione (Physica — ugymond — est ars bene naturandi). *Cap. II.* De rebus coelestibus et in specie de stellis (ut vocant) Fixis (Itt utal Ramusra és a saját Encyclopaediájára). *Cap. III.* De coelo. *Cap. IV.* De cometis et planetis. *Cap. V.* De Sphaera coelesti et ejus circulis. *Cap. VI.* De corporum coelestium apparentia, ratione circulorum, itemque domiciliis et Planetarum dignitatibus. *Cap. VII.* De elementis vulgo dictis *Appendix.* De Distributione terrae secundum longitudinem et latitudinem: itemque zonis, climatibus parallelis et *Metio et G. Blavo* qua brevis quidam est institutio geographica. *Cap. VIII.* De corporum generatione, corruptione et qualitatibus. *Cap. IX.* De meteoris. *Cap. X.* De animatis et Animalibus in genere. *Cap. XI.* De partibus animalium. *Cap. XII.* De Actionibus animalium. *Cap. XIII.* De sensuum perceptionibus et motu animalium spontaneo. *Cap. XIV.* De hominis mente ejusque passionibus. *Cap. XV.* De corporis humani elegantia, proportione, hominisque distributione a loco colore, magnitudini, moribus, lingua, religione etc. (E fejezetben a magyar nyelvről következő érdekes véleményt mondja Apáczai: Hungarica quae quoad flexionis et formationis vocum praeter hebraeicam paucis omnino lingvis in perfectione cederet nisi tot barbaris vocibus mixta esset). *Cap. XVI.* De Bruto in genere atque quadrupedibus et Reptilibus. *Cap. XVII.* De avibus. *Cap. XVIII.* De piscibus. *Cap. XIX.* De Stirpibus et arboribus. *Cap. XX.* De Fruticibus. *Cap. XXI.* De Herbis. *Cap. XXII.* De non vivis et in specie de metallis. *Cap. XXIII.* De gemmis. *Cap. XXIV.* De friabilibus ad doctrinam de stirpibus et metallis. *Appendix:* Ex celeberrimo. Totius Philosophiae Coronis de Magnete.

A mű végére a másoló a következő szavakat írta: „Atque hic universae philosophiae finis, rerum omnium Authori soli Deo ter op-

timo, potentissimo et sapientissimo conditori et conservatori sit laus, honos et gloria in sempiterna saecula Anno D. 1661.

Igen jellemző az akkori nemzeti közművelődési viszonyokra e latin kézikönyv. Apáczai ugyanis, ki maga is latin nyelven sajátította el a tudományokat, mielőtt *Magyar Encyclopaediájának* megírásához fogna, előbb *latinul írja meg e művét* s aztán fordítja le (még pedig fáradságos munkával, új műszavakat csinálva) magyarra¹⁾. Hazájában azonban még sem használja iskolai kézikönyvül az *Encyclopaediát*, hanem ismét ír egy tankönyvet, a *Philosophia Naturalist*, melyből tanít, segédkönyvnek használván a *Magyar Encyclopaediát*. Ennek oka pedig az, hogy az ifjuság könnyebben tanulta a megszokott latin nyelven a tudományokat, semmint az új műszavakkal nehezített magyar könyvből. De különben is az *Encyclopaedia* célját, hogy a tudományokat magyar nyelven adja elő, csak fokozatosan lehetett kivívni. Apáczai ezt jól tudta és ezért írta meg és ezért használta paedagogiai kényszerűségből kéziratban levő latin tankönyvét, melynek tárgyai az *Encyclopaedia* megfelelő részeihez hasonló alapon vannak összeállítva.

VII.

Nem tehetem, hogy végül ki ne fejtsem ellenvetéseimet Szily Kálmánnal, a Magyar Tudományos Akadémia érdemes és tudós főtítkárával szemben, Apáczai *Encyclopaediájáról* matematikai és fizikai szempontból írott értekezésében²⁾ elfoglalt álláspontja miatt.

Nehéz és súlyos volna feladatomban: oly kitűnő tudóssal polemikába bocsátkozni, mint Szily K., ámde maga Apáczai, a ki mellett kell szólanom, könnyebbé tette e föllépésemet.

Szily Kálmán melegen méltányolja ugyan értekezésének bevezető soraiban az *Encyclopaediát*, elmondja róla, hogy Apáczai művének jelképe „egy hirtelen kiemelkedő s előhegyek nélkül magánosan álló csúcs a kietlen lapály és pusztaság közepén.” De később annál

¹⁾ „Ennek szerzésében pedig ily módot követék, hogy legelsőbben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat Deákul kiírnám, a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem esmérkedett Magyar nyelvre. Lásd. *Magyar Encyclopaedia* (1803-iki kiadás. Nyomt. Győrben. Előbeszéd XII-ik lap).

²⁾ „Apáczai *Encyclopaediája* matematikai és fizikai szempontból.” *Természettudományi Közlöny* 1889. XXI. köt. 242-ik füzet.

ridegebben s annál keményebben és pedig habozás nélkül azt konstatálja, hogy „Apáczai, enyhén szólva, eklektikus, magyarán beszélve *szolgai kompilátor volt*“; hogy „esetlen“ dichotomiákat csinált, hogy neki az innen-onnan összeböngészett dolgok magyarra fordítása keverseres munka lehetett. „Apáczainak nincs is meg a kellő szóbősége, ritkán találja meg a neki is *rendelkezésére álló* kifejezést, vagy szót; ő is, mint minden gyenge író, a *nyelv sterilitásáról és nuditásáról* panaszkodik. Bezzeg *nem panaszkodott Pázmány Péter*, pedig félszázaddal élt előtte!“ stb.

Szigorú, rideg és nem alapos vádak ezek. Lássuk őket.

Azt fejtegeti Szily K., hogy Apáczai az Encyclopaedia arithmetikai, geometriai és fizikai részeit más szerzőkből írta ki, „csipegette össze“, „kölesönözte“, „összetoldozta“, valamint a filozófiai, gnoseológiai, geográfiai stb. részeket.

Ezt a tényt Szilynek 1889-ben megjelent értekezése előtt épen kétszázharmincznyolcz esztendővel megállapították és fölfedezték már, s a ki ezt tette, nem volt más, mint maga a megtámadott Apáczai. Encyclopaediájának bevezetésében, melyet tudvalevőleg 1653-ban írt, nem kevesebb ízben, mint *hétyszer* állítja, erősíti és hangsúlyozza, hogy ez az ő műve nem eredeti, sőt fel is sorolja, hogy melyik részben kiktől fordított. Ime a szóban levő helyek az Encyclopaedia előszavából: ¹⁾

I. „Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és megakaráván kísérteni, mennyire mehetnék, egyéb nyelveken megíratott mindenféle tudományból, valamit magyarra fordítani kezdettem. (Enc. Előbeszéd IX. 1.“

II. „Ennek (t. i. a *Pasoptromnak*, mely cím helyébe A. később az Encyclopaediát tette), szerzésében pedig ily módot követék, hogy egyelsőben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat Deákul kiírnám a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem esmérkedett magyar nyelvre. (U. o. XII. 1.)

III. „Oly dolgokat, a' melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem, a szabad igazságnak zászlója alatt közlöttem a hazámfiaival.“ (U. o. XVI. 1.)

¹⁾ Az Encyclopaedia 1803-diki kiadásából idézünk, ugyanabból, melyet Szily Kálmán is használ.

IV. „Most már, hogy végbe vigyem azt is, a mire engem a lelki esméretem kötelez, röviden elbeszélem, kiktől és miket kölcsönöztem légyen. Ezt pedig azért is cselekszem, hogy mintegy kéznél fogva vezessem a tanítványokat ama dolgoknak világosabb esméretére, a melyeket e könyvecskébe foglaltam, de jelesbben azért, hogy *elkerüljem ama kemény vádolást*, melylyel a nagy Plinius megpirította a másoktól vett tollal ékeskedő könyvszerzőket, a kiket T. Vespasianushoz írott előbeszédében így korpáz.“ Következik az idézet, melynek egyik része így hangzik: „Észreveheted azt abból, hogy azoknak neveik alatt említtem a dolgokat, a kiknek könyveiből azokat kiszedegettem. Mert az én ítéletem szerint nemes erkölcsü emberhez illő szégyen azt nyilván megvallani, kinek kelljen köszönned előmeneteledet“ stb. (U. o. XVIII. l.)

V. „Én is ezért nyilván kivallom, hogy a könyvszerzők a kiknek különbféle dolgokat foglaló írásaikból sokat kiírtam, im ezek“ stb. (U. o. XVIII. l.) Következik a XIX. és XX-ik lapon *az összes források elősorolása*.

VI. „Én azért a sok tapasztalásu Heurniusnak szavaival élván, másodsor is nyilván megvallom, hogy ezeket követtem, ezeknek sokkal tartozom, mert az írásaikból sokat kiírtam. Nem is tartok attól, hogy netalán ezt a kölcsönzést nekem egy valaki vétekkül tulajdonítsa“ stb. stb. (U. o. XX. l.) Az idézet Heurnius szavával folytonos bizonyítása annak, hogy a tudósnak joga van könyvéhez mások műveiből a jót fölhasználni. „Azt veted talán szememre — ugymond az idézet egy helyen — hogy másoknál is azon dolgok s *ugyanazon szókkal* találtatnak? s osztán? azt kívánod-e, hogy a könyvszerzők, kik azon dolgokról írnak, az ígékre nézve különbözzenek, hát a ki csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak?“

VII. „Ezeket oly bővön adám elődbe — Apáczaí szavai — Egyes Olvasó! azt akarván veled nyilván megesmértetni, hogy a legnevezetesebb és a magok nemében legtanultabb Férjfiak nem szégyenlették a másoktól való kölcsönvevést; a kiknek jeles példájok nekem paizs gyanánt fog szolgálni a Mómusok ellen, a kik engem gyalázní fognak azért, hogy csak másoktól vett tollal ékeskedem. Nem könnyen véti el az útat, a ki jó kalauzoknak vezérlése után indul és az óriás vállán ülő gyermek többet lát az óriásnál. Hitesse el azért magával az olvasó, a ki e könyvbe tekinteni méltóztatik, hogy min-

den, a mi benne találtatik, nagy tudományjal jeleskedő íróknak hiteles bizonyoságaikra építettett. (U. o. XXII—XXIII. l.)

Eléggé világosan látható tehát, hogy Apáczai maga szinte túlzott, de úgy látszik nem alaptalan aggodással előre kijelenti, hogy ő Encyclopaediáját mások művei nyomán állította össze. Szükséges volt-e tehát Szily K.-nak *bizonyítania*, hogy Apáczai „csipegetett“, és azt mondanía, hogy szolgai kompilátor?

Apáczai *Encyclopaediája* által nem egyes szaktudomány előmozdítására, hanem sokkal magasabb, magasztosabb és nehezebb föladatnak akart szolgálni: a magyar nemzeti tudományosságot akarta megteremteni, vagy legalább útját egyengetni. Eléggé bőven szól e törekvéséről egész élete. Egy maga elé tűzött fenséges programot akar megvalósítani. Első lépése, első munkája e czélból az Encyclopaedia. A 28 éves ifjú egy egész kis könyvtárt kivonaton és magyarra fordít, a tudomány összes szakait magyar nyelven akarván bemutatni. Ő bizony nem új tudományos művet akart írni, hanem épen a használt művekből a tudományt a magyar nyelv által nemzetivé tenni. Itt bizony *törekvésében* van az eredetiség; eredeti maga ez a *merész vállalkozás* és az a tiszteletreméltó lelkiismeretesség, hogy minél több írótól (még pedig a legjelesebbektől) *magyar nyelven* szerkeszt össze egy művet. Másik eredetisége: hogy Descartest az üldözött filozófust merészen bevezeti, magyar nyelven, a magyar tudományba s ezzel évekkal megelőzi az előbbre haladott nemzeteket. Ime már egy érdeme a filozófiai szaktudomány terén is.

Apáczai ám nem volt eklektikus, sem kompilátor, *midőn szaktudós akart lenni*. Az ő szakja a theologia, a filozófia, a filológia s a pedagogia. Két esztendővel az Encyclopaedia előtt már eredeti szakmunkája jelent meg, theozófiai tárgyú: *De primi apostasia hominis*. Még azelőtt egy évvel 1650-ben jelent meg *Disputatio de Introductione ad Philologiam sacram*, értekezése Utrechtben. Ott az Encyclopaedia előszava, mely maga becses pedagogiai szakdolgozat. Későbbi művei: *De mente humana* (1658.), *De studio sapientiae* (1655.) eredeti filozófiai és pedagogiai művek. Ott vannak az Encyclopaedia végére kötött levelei, mind megannyi egy-egy eredeti theologiai és filologiai szakértekezés. Hát az „Oratio de summa Scholarum necessitate, earumque inter Hungaros barbariei causis?“ és emlékirata a fölállítandó akadémia tárgyában, egy-egy becses eredeti szakmunka,

még pedig nemzeti szellemben megírva. Sőt az egyházi közigazgatási szakban is írt művet ezen cím alatt: *De politia Ecclesiastica*, mely azonban lappang.

De bizony nem „szolgai kompilátor“ tehát Apáczai, hanem olyan tudós, a ki tud minden ízében eredeti lenni ott, a hol szükség van erre, de a ki fordít és — ám legyen igaza Szily K.-nak — „szolgai kompilátor“ *akkor*, midőn egymaga magyar nyelven akarja bevinni az összes szakokat a tudományos oktatásba s így beleplántálni a tudományba is. Ne feledjük, hogy akkor akarja ezt tenni, midőn semmi minta sincs előtte arra, hogy mikép használja a magyar nyelvet a tudományos szakban s már csak ezért is kénytelen eredeti lenni a nyelvnek tudományos célra való átalakításában és a magyar tudományos műnyelv teremtésében.

Lássuk most az Apáczai ellen emelt vádak második csoportját, a nyelv s a műszavak kérdését. Szily K. azzal vádolja Apáczait, hogy nincs meg a kellő szóbősége és midőn panaszol a nyelv szegénysége ellen, ezzel csak azt teszi, a mit a gyenge írók szoktak tenni. Már ebben a tekintetben aztán épenséggel nincs igaza a vádnak. Magával a tudós értekezővel fogom bizonyítani a saját vádja tarthatatlanságát. Apáczai — ugymond Szily K. — abban a korban írt, mikor „a magyar matematikai irodalmat mindössze egy pár kis számvető könyvecske, asztronomiánkat a csizio és a százesztendő kalendárium s összes természettudományunkat egy pár füves könyv s egy-két kuruzsló munkácska képezte.“ Kérdem tehát, hogy midőn Apáczai *ebben* a korban, midőn a magyar tudományos irodalom csirájában volt, sőt a tudomány legfőbb ágát, melyről Apáczai magyarul írt, magyar nyelven még egyáltalán nem tárgyalták, midőn eo ipso tudományos nyelv nem is létezhetett; midőn tehát akkor panaszolt a magyar nyelvnek tudományos kifejezésekben, műszavakban való szegénységéről: nem volt-e igaza? Ha Apáczai egyetlen új műszót sem csinált volna, akkor talán lehetne kétségbe vonni állítását, ámde az Encyclopaediában egész tömeg, több százra terjedő új kifejezés van, melyeknek nagy része meg volt ugyan azelőtt is, de abban a tudományos szakban s olyan értelemben Apáczai használta először. Van számos egészen új szava is. És e műszavakból több be is vált. Maga Szily Kálmán Apáczáinak *tizennégy* fizikai és matematikai műszavát sorolja föl, megjegyezvén, hogy ezek „figyelemre méltók.“

Apáczainak vagy igaza volt, vagy nem. Igaza volt abban az esetben, ha csakugyan szükség volt új magyar műszavakra s ha ő csinált új szavakat. Nem volt igaza, ha nem volt szükség új magyar tudományos kifejezésekre s ha ő nem csinált új magyar műszót.

Ámde szükség volt új terminus technicusokra, mert most, egy negyed évezreddel Apáczai után is még mindig panaszolunk teljes joggal, hogy nincs elég magyar műkifejezésünk. Még ma is szükségünk van magyar műszavakra. Apáczai továbbá nemcsak panaszolt, hanem segített is a bajon, figyelemreméltó új műszavakat csinált.

Tehát Apáczainak volt igaza. Igy nyilvánvaló az is, mennyire túlszigorú Szily Apáczaival szemben, midőn azt veti szemére, hogy „nincs is meg a kellő szóbősége, ritkán találja meg a neki is rendelkezésére álló kifejezést vagy szót.“ Hol van a XVII. század közepén a magyar tudományos nyelvben az a bizonyos szóbőség? Melyek azok a kifejezések, a melyek Apáczainak „is“ rendelkezésére állanak, midőn természettudományi és orvosi tárgyról írt?

Azt írja Szily K., hogy míg Apáczai a nyelv sterilitásáról és nudításáról panaszkodott, bezzeg nem panaszkodott *Pázmány Péter*, pedig félszázaddal írt előtte!

Pázmány nyelve zamatos, népies, folyékony. Apáczaié pedig túltömött és épen nem népies, mert tele van új szavakkal. Ámde *mit írt Pázmány?* Humorral, satírával és gúnynyal tele vitatkozó iratokat, theologiai tárgyú műveket, prédikációkat akkor, midőn úgy a vitatkozó iratok, valamint a theologiai tárgyú művek legvirágzóbb kora vala. És mit írt az Encyclopaediában *Apáczai*? Idézem Szily Kálmánt: „Magába öleli az összes ismeretkört s egymáshoz füződő rövid monografiák alakjában tárja elénk a gnoseológiát, logikát, dialektikát, arithmetikát, geometriát, asztronomiát, fizikai és politikai geografiát, fizikát, mineralogiát, botanikát, zoológiát, fiziologiát, pathológiát, farmakológiát, a mesterségeket, várak és városok építését, gazdaságtant, grammatikát (?), historiát, a moráltudományokat s végül a vallástant“ s mindezt abban a korban, mikor — épen Szily K. szerint — a természettudományi irodalmat számba nem vehető kísérletek és ponyvatermékek képezték. Pázmány nem írt Encyclopaediát, hanem olyan theologiai és polemikus műveket, melyekben a nép nyelvét, szólásmódjait, közmondásait fölhasználhatta. Apáczainak még szavak sem állottak rendelkezésére, és így igen természetes, hogy

stilje meg sem közelítheti Pázmányét, a ki különben is mestere a dialektikának. Nem is szabad két olyannyira külön körben működő író nyelvezetét összehasonlítás alá vetni. Ilyen alapon épügy lehetne fölhozni vád gyanánt Apáczaival szemben: miért panaszkodt azon, hogy nincs magyar egyetem, bezzeg Pázmány előtte ötven esztendővel egyetemet létesített. Igen ám, „Apáczai ha fejedelemnek és dúsgazdagnak születik s hosszú életet él, nemzetének újjá szülője lesz vala“ — mondja szépen Toldy Ferencz ¹⁾, megjegyezvén még, hogy Apáczai nagy czéljáért „végre meghalhatott, miután önmagát nem kimélő küzdelmei gyenge testi erejét élete harminczötödik évében fölemészték.“ Ilyen a viszony a két nagy férfi nyelvezete közt is. Pázmány, a biboros egyházi fejedelem, meríthetett a népnyelv kiapadhatatlan kincstárából, Apáczai a szegény kálvinista professzor nemcsak hogy nem kaphatott segítséget a tudományos, a gyámoltalan tudományos nyelv iszákjából, hanem magának kellett e nyelv részére a legszükségesebbeket, a nélkülözhetetleneket előteremteni, hogy életre keltesse. Ám ezért az Apáczai fakó, tudományos nyelvezete époly becses előttünk, mint a Pázmány ragyogó ékesszólása.

Véleményem szerint sokkal helyesebben és kegyeletesebben cselekszünk, ha irodalomtörténetünk e két nagy alakját és működésüket nem állítjuk egymással szembe, hanem magasra egymás mellé emeljük elismerésünkben és hálánkban.

GYALUI FARKAS.

¹⁾ A Magyar Nemzeti Irodalom története rövid előadásban. Pest, 1864 — 1865. 87 l.

Új-görög költemények.

Konstandinos Rigas.

A bemutatandó költemények szerzői közül az egyiket néhány szóval szeretném ismertetni: Konstandinos Rigast, az újkori görögök első és legnagyobb szabadságdalnokát.

1753-ban vagy 1754-ben született az ókori Pherae romjai mellett levő thessaliali Velesztinosban. Kereskedői pályára lépven, csakhamar elhagyta török uralom alatt sínylődő hazáját, s a konstantinápolyi előkelő phanarióta negyedből származó görög fejedelmek által kormányzott Oláhországba költözött Bukarestbe. Itt a legnagyobb érdeklődéssel irodalmi tanulmányokra adta magát. Hatalmas testi ereje kiváló szellemi tehetségekkel és nagy tudási vágygyal párosult. A török nyelvet már szülőföldén tanulta meg, később elsajátította a német és olasz nyelvet, a görög és francia nyelv egyaránt hatalmában volt szóban és írásban, s azon kívül a zene és költészet terén is jelentékeny képességről tett tanúságot. Egy ideig mint a görög és francia nyelv tanára működött Bukarestben, majd Oláhország fejedelmeinek titkárává lőn, s ez forduló pontot képez életében. Különösen első Michael Sutsos-szal és első Alexandros Ipsilandival állott közeli viszonyban, és ez utóbbi fejedelem oldalán alkalma volt teljesen megismerkedni az akkori politikai viszonyokkal. Irodalmi működést több irányban fejtett ki, de erejének szétforgácsolásától megmentette őt rendkívüli hazaszeretete, mely a francia forradalom kitörése után még hatalmasabban lángolt föl és teljesen a politikai tevékenység terére és a hazafias költészet művelésére terelte. Ez idő óta igen élénk politikai élet uralkodott az Ipsilandi-ház körében, de az itt összegyűlt lelkes görögök nem értettek egyet a politikai céljaik eléréséhez szükséges eszközök megválasztásában. Míg Alexandros fejedelem harmadik Szelim szultán engedékenységére támaszkodva, a görögök és törökök között való kiegyezésre törekedett, kiváló fia, Konstandinos, ki 1796 óta a porta nagydragomanja volt; a görögöknek Oroszország segítségével való felszabadítását akarta; ellenben Rigas

csakis francia segítséggel tartotta lehetségesnek Görögország felszabadulását.

Nemzetének felszabadítása képezte ezen hatalmas férfiú életének egyedüli szenvedélyét, és nem elégedvén meg többé az írásban való működéssel, nagy szónoki tehetsége által támogatva, nagyszabású praktikus tevékenységet fejtett ki. Terve az volt, hogy az egész görögségnek a porta ellen való föllázítására egy nagy, titkos politikai szövetkezetet, heteriá-t létesítsen. Sikerült is neki mindenütt a görögök között számos minden rendű és rangú kiváló és befolyásos egyént tervének megnyerni, különösen szülőföldén Thessaliában; sőt, mivel ekkor még a nemzetiségi eszme nem vont erős határt a szláv-ság és a görögség között, Rigas terve oda irányult, hogy a török birodalom összes görög hitű lakóit a szultán uralma ellenében megnyerje. De legérdekesebb ezen vakmerő agitator működésében az, hogy még a szabadelvű törököket is sikerült neki a maga részére hódítani: titkos összeköttetései voltak Ali janinai basával, és megnyerte barátságát Viddin parancsnokának, Pasvan Oglunak. Jelszava volt: „A hitért, hazáért, törvényekért és szabadságért“ (ὕπερ πίστεως, πατρίδος, νόμων καὶ ἐλευθερίας), mint az az általa megrajzolt és a heteria tagjaihoz intézett íratokon használt nemzeti pecsét kerületén volt olvasható. De a meghasonlás, mely később a szabadságukért különben bámulatos elszántsággal, hősiességgel és kitartással küzdő görögök között oly nagy mértékben kitört s az 1821-iki fölkelést annyira megbénította, fájdalom, már Rigas idejében is mutatkozott, ki heves bosszúságát különösen nemzete papságának azon része ellen irányította, mely nézete szerint a görögség ügyét elárulva, a török uralommal tartott.

Mindinkább sarkalva az általa istenített Bonaparte vezetése alatt álló francia forradalmi hadsereg olaszországi sikerei által, Rigas 1796-ban Bécsbe sietett, hol a számos görögöket, nagyobbára kereskedőket és tudósokat, teljesen magával ragadta és megnyerte heteriájának, mely a forradalmi korszak hatása alatt mindinkább francia színezetűvé lett. A heteria tagjai Bonapartét a maguk emberének tekintették — tőlük eredt Bonaparte peloponnesusi származásának mondája — és az akkori bécsi francia nagykövet, Bernadotte közvetetlen érintkezésbe lépett Rigasszal. Bécsben adattak ki 1797-ben Rigas lyrai költeményei (Ἕμνοι: czímen, és később 1814-ben Jassyban),

melyek bámulatos gyorsasággal terjedtek el az összes görögök között, és terjesztették majd búskomor, majd hatalmasan szenvedélyes hangjukkal a lázadás tüzét mindenütt az ozmán birodalomban. Mondják, hogy maguk a törökök is, kik a szavak értelmét nem ismerték, szívesen hallgatták e költemények szép dallamát. Leghíresebb a Marseillaise hatása alatt keletkezett, Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων kezdetű, magával ragadó dal, mely lángoló szavakkal szólítja fel Hellas fiait a sokszázadéves rabigának lerázására, a héthalmu városnak (Konstantinápolynak) megrohanására, és egy Leonidasról és Thermopylaeről való megemlékezéssel végződik. Kiemelem itt még két szép költeményét, melyek közül az egyikben a személyesített Hellas mint anya panaszkodik gyermekeinek, hogy nem mentik őt ki a megalázó rabszolgaságból, míg a másokban a gyermekek biztatják az anyát, hogy nemsokára ütni fog a felszabadulás órája. Azonkívül kiadta nagy méretben a régi és mai Görögország térképét (Χάρτα τῆς Ἑλλάδος czímen Bécsben), fordított és feldolgozott több rendbeli költői és prózai művet francziából, olaszból és németből, többek között egy physikai kézikönyvet (Ἀπάνθισμα φυσικῆς διὰ τοὺς ἀγγίλους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλληνας ἐκ τῆς Γαλλικῆς καὶ Γερμανικῆς διαλέκτου ἐρασιεὶν παρὰ τοῦ Πήγγα Βελεστενλή Θεσσαλοῦ. Βέννη, 1790).

„Az új Tyrtaeus“, mint Rigast nevezték, nem élvezhette fáradozásának gyümölcseit. Költeményei a görögöknek később 1821-ben kitörő és szabadságra vezető küzdelmében rendkívüli szolgálatokat tettek a lelkesedés folytonos ébren tartásában, különösen a csatadallá vált Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων kezdetű költemény, de maga a költő még ezen hosszú küzdelem előtt lett váratlanul sorsának áldozatává. Nyughatatlan előretörekvésében nem volt meg a kellő elővigyázat. Nemcsak őt, de a többi Bécsben tartózkodó görögöket is elbizakodottakká tette Bernadotte-al való összeköttetésük. Mindenki tudta, mit akarnak, maga a török nagykövet is. Rigas 1798 tavaszán Triestbe készült utazni, hogy közelebb legyen a készülőfélben levő események színteréhez, hogy a francziák egyptomi hadjáratának várt eredményeit Görögország javára kiaknázhassa, és hogy összeköttetésbe lépjen Bonapartéval. Tizenkét láda költeményt és egy csomag Bonapartének szánt levelet küldött előre barátjához, Andonios Koronioshoz, melyek azonban barátjának távollétében ennek üzlettársa Dimitrios Ikonomos kezébe jutottak, ki a küldemény tartalmáról azonnal je-

lentést tett az osztrák kormánynak. A nemsokára azután barátjával, Perrevossal megérkező Rigast a rendőrség azonnal elfogta. A heteria tagjainak névsorát, melyet mindig magánál tartott, még kellő időben lenyelhette, de abbeli szándéka, hogy öngyilkossá legyen, nem sikerült. Visszavitték Bécsbe, ott Koronios barátjával és a heteriának több tagjával együtt a vizsgáló bíró elé állították és kihallgatás után őt és a heteriának más öt tagját, mint török alattvalókat, föltétel nélkül átadták Hadszi Musztafa belgrádi basának. Alexandros Ipsilandi, Ali janinai basa és Pasvan-Oglu mindent elkövettek a foglyok kiszabadítására, de hasztalan. A megmentési kísérletek még jobban felerelték a belgrádi basát, ki az összes foglyokat a Dunába fullasztotta. Csak Rigas védekezett legyőzhetetlen erővel a vízbe fullasztás ellen mire a basa őt két török által agyonlövötte 1798 május havában. Haldokolva már, ezek voltak utolsó szavai: „Így halmak meg a pallikárok (görög szabadságharcosok); elég vetést vetettem; eljön a kisarjazás órája, és nemzetem majd élvezni fogja az édes gyümölcsöt (οὕτως ἀποθνήσκουν τὰ παλληκάρια ἀρκετὸν σπύρον ἔσπειρα θὰ ἔλθῃ ἡ ὥρα νὰ βλαστήσῃ, καὶ τὸ γένος μου θὰ συνάξῃ τὸν γλυκὸν καρπὸν). — Így halt meg a görög szabadság első vértanúja!

Ezek után legyen szabad bemutatnom Rigasnak fentebb kiemelt három költeményét, más szerzőktől való más hárommal kapcsolatban.

Hellas a gyermekeihez.

(Ἑλλάς πρὸς τὰ τέκνα).

Rigastól.

Oh! szülöttim,	Nappal, éjjel
Elzüllöttim,	Szerte-széjjel
Hányva-vetve szerte-szét;	Forogtok a föld porán,
Megalázni,	És a pénzre
Meggalázni	S dicsőségre
Titeket mért kellették?	Tőrekedtek szaporán.
Mily helyekre,	És kívánva,
Félve egyre,	Hogy elszánva
Bujtok el, hogy éljetek?	Tudjatok majd küzdeni,
S zsarnokoknak,	Úgy távozik
Konokoknak	El mindenik,
Átka sújtja fejetek!	Öreg, ifjú, messze ki.

És itt szenved
És itt senyved
Csak a nyomorékja már,
Míg a lelkem
Megesetten
Üdvöt im hiába vár.

Szép ruhámat,
Szép hazámat
Darabokra szaggaták ;
Kényszerítve,
Lánczra verve
Testem egyre faggaták.

Jertek, jertek,
Szemléljetek,
Nézzétek a dúlt sebet!
Ereimből,
Sebeimből
Vér patakja mint ered!

Megviselve,
Keseregve
Hőn ohajtom a halált,
Mert védőnek,
Megmentőnek
Nem hallom a szózatát.

A gyermekek Hellashoz.

(Τὰ τέκνα πρὸς τὴν Ἑλλάδα).

Rigastól.

Drága anyánk,
Gondod hagyján!
Ha most nem is mosolyogsz:
Céljainkat,
Titkainkat
Tudva, majd örvendni fogsz.

Mert kívánjuk
S egyre áldjuk
Os hazánk hires korát,
Dicsó fényű,
Nagy erényű
Csodálatos korszakát.

Már anyánknak
És atyánknak
Szenvedése nem busít ;
Rabigája,
Szolgasága
Félni többé nem tanít.

Mert az óra
Virradóra
Ellenünknek véget üt ;

Szót emeljen,
Harczra keljen
Most a hellen mindenütt!

Összeállva,
Vért kívánva
Sorakozzunk ezrivel,
Hogy rohanjunk,
Hadakozzunk
Vad állatok dühivel!

Kiki rontson,
Törve bontson,
Bérohanva rémesen,
Vágva, dúlva
Hogy bosszúlja
Meg hazáját véresen!

Kürtök hangja
Túlrivalja
Ellenségink vad zaját ;
Hellen fegyver
Holtra zúz, ver,
Ne féltétek a hazát!

Az új-görög Marseillaise.

(Δεῦτε παλῶς τῶν Ἑλλήνων).

Rigastól.

Rajta, talpra, hellen ifjak!
 Keljetek dicső tusára,
 Hadd legyünk méltók azokhoz.
 Kik hazát adtak nekünk.
 Hadd tapossuk ős erővel
 Zsarnokink nyögős igáját,
 És toroljuk meg hazánknak
 Mostoha gyalázatát!
 Siessetek rohamra
 Csatára, hellen ifjak,
 Hogy ellenünk patakzva
 Veszítse vére árját!

És ti ősi hellen árnyak,
 Porladozó hősi csontok,
 Keljetek ki sírotokból,
 S küzdve küzdjétek velünk!
 Harsonámra mind legottan
 Gyűljétek sűrű csapatban,
 Megrohanni a héthalmu
 Várost és letiprani!
 Siessetek rohanva
 Csatára, hellen ifjak,
 Hogy ellenünk patakzva
 Veszítse vére árját!

Sparta, Sparta, mért aluszol
 Dermedezve renyhe álmot?
 Ébreddezz, s kiáltsd Athenaet,
 Harczra híva társadul!
 Gondolj rá Leonidasra,
 Hősi, hírneves fiadra,
 Nagy, levente férfiadra,
 Romboló vezéredre.
 Siessetek rohanva
 Csatára, hellen ifjak,
 Hogy ellenünk patakzva
 Veszítse vére árját!

Thermopylae szorosában
 Egy magába' harczra készen
 Szembeszáll a perzsa haddal
 O, s tiporva zúzza szét.
 Háromszor száz katonával
 Bérohan a tömkelegbe,
 És miként dühös oroszlán
 Vérbe' gázol, vért kíván.
 Siessetek rohanva
 Csatára, hellen ifjak,
 Hogy ellenünk patakzva
 Veszítse vére árját.

Kérések.

(Αἰατήσεις).

Rangaristól.

A leány arany hajában
 Rózsa volt szép fonatában.
 „Add a rózsát, add ide,
 Nem kell egyéb semmi se.“

Elpirulva adja szépen
 Liliom fehér kezével.
 „Add a kezéd', add ide,
 Nem kell egyéb semmi se.“

Oda nyújtja bűvös kezét,
 S földre szegzi sötét szemét.
 „Add a szemed', add ide,
 Nem kell egyéb semmi se.“

Tüzes pillantása villan,
 S fogsora mosolygva csillan.
 „Add a szádat, add ide,
 Nem kell egyéb semmi se.“

Hagyja mézes ajkát, s keble
 Hullámozva dagad egyre.
 „Add a kebled', add ide,
 Nem kell egyéb semmi se.“

Hajlik mint a cyprus lombja,
 És magát karomba ontja.
 „Most enyém vagy, őzike,
 Most már nem kell semmi se.“

A galamb.

(Ἡ περιστέρα).

Rangaristól.

Fehér galamb, a szárnyaid
 Hová szelik a lég útít?
 Míg itt a tél,
 A zordon, él,
 S zudítja ránk fagyos szelít.

Ne menj el, félénk kis madár,
 Mert tél vagyok mi nálunk már;
 Hő érzelem,
 Hő szerelem
 Gyulad szívünkben, s várva-vár.

„A hol mosolyg a kikelet,
 S enyelgve búgnak lány szelek,
 Oda megyek,
 Fényt szeretek,
 Virágmezőket keresek.“

„Baráti szív másutt is ég,
 S dobogva ver: ez nem elég“,
 Igyen felel
 S útjára kel,
 S oda repül, hol szép az ég.

A csók.

(Ἐὸ φίλημα).

Zalakostastól.

Szerettem egy pásztorleányt, a szebbiket a réten,
 S erősen megszerettem őt,
 Mikor még bajszom meg se nőtt,
 S gyerek valék egészen.

És egy napon, midőn ülénk virágokon a fűben,
 „Hozzád csak egy szavam vagyok“,
 Mondám, „szeretlek én nagyon,
 Forrong a vér a szűmben.“

Felém hajolva átkarolt, megcsókolá a számát,
 És szólt: „Gyerek, a szerelem
 Nem neked való érzelem,
 Tarts később arra számot.“

Felnőve már fölkeresém, de más vevé be szívét,
 S nem vette szómat szívesen,
 De én soha se feledem
 A csókja édes ízét.

Klasszicizmus.

— Első közlemény. —

I.

Kazinczyk és Kölcseyk világa — egy letűnt irodalmi irány, mely a multban élt és hatott; az ideál tiszta alakítása és követése, a görög-római ízlés második föltámadása, a magyar költészet és kritika egyik legmagasabb fejlődése, a magyar nyelv megújulása, erős irodalmi küzdelmek kora és emléke, ennyi sok nevezetességet jelent ez az egy szó: klasszicizmus. Egy félszázadra terjedő időnek jel-szava volt, egy lelkes és magasztos törekvésű írói gárda zászlajára írva, egy művészi elv diadala, az ízlés küzdelme és nemessége lett a klasszicizmus kora. Idegen szellem hordozója volt: idegen áramlat behatolása, idegen kultúra és szokatlan világ feltűnése által ment küzdelemről-küzdelemre, utóbb rövid ideig tartó diadalra. Feltámadt általa egy rég letűnt kor ízlése és irodalma, befogadást nyert egy szellemi mozgalom, mely a művelt nyugat világában már jóval előbb hatalomra jutott.

Ha röviden akarnám jellemezni, az elmondottakban foglaltam volna minden jellemzőt, ha hosszasan kivánnám tárgyalni, meg kellene írnom irodalmunk történetének ama korát, mely Bessenyei-től egészen Szemere Pál és Kölcsey munkásságáig terjed. E rajzban meg kellene emlékezni minden mozgalomról és irányról, melyet a körülhatárolt idő fölmutathat, föl kellene elevenítenem ama korszak hőseit és küzdelmeit. Beszélmem kellene politikai és társadalmi ébredésről, nemzetem elmaradott és fájdalmas emlékű multjáról, s lelkesednem ama felbuzdulás rajzánál, melyben a mult század örökbecsű fellángolásának ismertetését tárgyalnám.

Sem egyik, sem másik kérdés nem izgat, röviden jellemezni — ma alig lehetne újat mondanom, hosszasan fejtegetni — most alig lehetne terem. Sem írókat nem kísérek figyelemmel, sem írá-

nyok fejlődését nem vizsgálom; fölteszem: mindenki ismeri e kor-szak külső viszonyait, tájékozva van ama mozgalmak és küzdelmek felől, forgatta könyveit, méltányolta sikereit. Más készt e kor fölkeresésére: egy gondolat, mely ha beválik, összekötő kapocs lehet a nemzeti kultúra s az idegen föld szellemi haladása közt, s e tekintetben aktuális értékű a most körülünk zsongó jelenben.

A klasszicizmus diadala egy művészeti elv győzelmét jelenti, s úgy is fogták föl eddig, kik róla értekeztek. Gondolom nem csak ezt jelenti: hanem azt a kölcsönösséget, mely a magyar nemzet és az őt környező idegen nemzetek kulturális, irodalmi és művészeti viszonyában uralkodik, jelenti azt a törvényt, mely e viszonyt meghatározza. Ha első tételtem vizsgálva, eredményre jutok: e törvény erejét bizonyítottam be; ha második tételtemre vonatkoztatom, meghatároztam azt és egy irányító eszmét vetettem mai művészeti mozgalmaink megértésére és helyes irányítására.

Sivár multság végig forgatni a mult század utolsó negyedéig terjedő irodalom bibliografiáját, sivár és örömtelen, hogy szinte hallgatag bánkódásba merül a kutató. Hetven esztendő alatt nem találsz egyetlen nevet, melynek olvastán jótékony melegség hassa át a nemzeti irodalomért lelkesülő szívedet, nem találsz egyetlen könyvet, melyet megleléssel lapozhatnál át. Két alakot tanulunk ismerni — az irodalom történetből, kik megmentik legalább a külső sikert: Faludi Ferencz tudós jezsuita, és Mikes Kelemen, a fejedelem nűséges Achatese domborodnak ki az unalmas szürkeségből. Amaz korának színvonalán álló papi író, telve nemes hevülettel és morális hajlandósággal, emez egy őszinte szívű és nyílt szavú emigráns; amaz megjárta Gréczet, Rómát, emez Rodostóban „hallgatá a tenger mormolását.“ Amaz papi életet élt, elzárva a világtól, nem vethetvén magát bele sem a köz-, sem az irodalmi életbe, emez szomorú száműzetésben, elzárva a hazától és honosaitól. Faludi épen oly keveset hatott korára, mint Mikes, irataiknak később lett kellendőségök, amaz még a mult század végén, emez a jelen században nyerte méltatását. Így ha e két nevet kiveszszük az érintett korból, örömtelen elmaradást tapasztalunk, oly elmaradást, mely nemcsak Európa haladásával szemben, hanem még saját nemzeti világunkban is hanyatlást jelentett.

Az irodalom csak alig élt; táplálkozott a mult évszázadok ha-

gyományaiból, újra meg újra visszatért a régihez, s enyhülést keresett a vallás vigasztalásában. Beniczky Péter és Balassa Bálint *Rhythmusai és Énekei*, Szőnyi *Szentek hegedűje*, egy csomó *Zsoltáros és Félzsoltáros könyv*, *Lelki tárház*, mindenféle *Trombita*, *Énekek*, *Zengedező mennyei kar*, himnuszok és dicséretetek, Kolumbán és Csizi el-lapult históriái, Argyrus, Grizeldisz történetei, egy sereg jezsuita iskolai dráma, s más efféle gyöngé dolgok fordulnak meg kezünkben.

E kétes értékű és szegényes könyvtár teszi az irodalom egyik hajtását, a másik hajtás nem került nyomdafesték alá. Termékeit most kezdik felfödözgetni a mult hagyományaiból, elnyűtt, össze-rongyolt zsiros és vízfoltos kéziratokból, melyek mestergerendán és ládafiában vagy a nemesi kúriák cserepes padlástatetői alatt molyok és egerek kegyelméből ránk maradtak. A köznapi irodalom bent a szegény magyar nép körében divatozott, művelői a papok, rektorok, togátusok tiszteletreméltó testületéből váltak ki, hallgatóit a szüreti és fonóbeli fiatalság, lakodalmi, keresztelői vendégség, névnap, disznótori közönség körében találjuk. Itt a rigmusok, köszöntők, tréfás, versezetek közönsége és szerzői körében vonult meg a magyar Múzsza, hogy legalább nyelvét el ne felejtse, hogy megmentsen egy egész nemzetet a jövő korok irodalmának.

Költői értéke nagyon kevés, de történeti jelentősége annál nagyobb. Mikor a közélet és iskolázás nyelve latin volt, a felső vidék tótul, a főrangú körök francziául és németül beszéltek, s az intelligens középosztály is összekeverte, összehadarta a latin és élő nyelveket, hogy csak a cselédséggel beszélt magyarul, mikor a nemzet zömét alkotó nemesség a kurucz világ, Péro lázadás, örökösödési háborúk örökös terheitől nyomva, izgalmaiktól leverve és anyagilag sokat szenvedve visszavonult patriarchális nyugodalmas, de elzárkózott kuriáira: akkor sem írónak, sem irodalomnak nem volt talaja, vagy levegője sehol e hazában, csak a föld egyszerű, de honszerető népénél, mely templomában magyar szót és éneket, mulatságaiban magyar verseket, rigmusokat hallgatott. Előkerültek szent Dávid zsolttárai, a XVII. század énekei, a jó emlékű Gyöngyösi és a népek kincse, a biblia, s velök az ájtatoskodó könyvek és a közkedveltségű alkalmi irodalom.

Ez az irodalom szülte és nevelte a magyar írók egy tekintélyes részét, s a magyar olvasó közönség zömét. Nem ismerte sem

Metastasio udvari játékeit, sem La Fontaine és Voltaire szellemes költészetét, nem ismerte Klopstockot és Schillert, Pope-ot és Youngot, nem ismerte az akkori modern Európa szellemeit, irodalmát és költészetét. Eszményei nem terjedtek túl a hármás bérczen és a négy folyam közén, vágyai nem ragadták a költészet derűs és szép világába, kívánsága nem terjedt tovább a pajzán tréfánál, jól eső mulatásnál. Amaz gyakorta póriás volt, emez legtöbbszörre szellemtelen, és ha sorra vesszük a mondott irodalom termelését, azon kell csodálkoznunk, miképen tudott a nemzet zömének ízlése oly alacsony fokra alászállani?

Hogy félreértések eleve se támadhassanak, legyen szives olvasóm visszagondolni arra, mit elébb mondtam: a hétköznapi irodalomról és közönségéről beszélek; legyen szives megjegyezni egyúttal azt is, hogy ennek az irodalomnak művelői és pártolói egyaránt a nemzet legalantabb álló köreiből valók.

Szomorú kötelességem feljegyezni a XVIII. századi magyar társadalomnak exkluzivitását, s a mi abból könnyen érthető: elmaradottságát. Feltétlenül nem hibás nemzetem e miatt; szomorú viszonyaival járt, különös helyzetével együtt fejlődött ki különös állapota. Vajda-Hunyad, Visegrád, Tata és Buda műemlékeinek kellett elpusztulniok, hogy Bécs és Európa műemlékei megmaradjanak, a Corvin könyvtár kódexeit veték az idők áldozatul a sz.-gallenli évkönyvek megmaradásaért, a magyar kultúra és vagyonosodás volt a nyugati kultúra és vagyonosodás váltsága. Míg háromszázados küzdelemben őriztük, óvtuk és védtük Európát a hódító törökség árja és hatalma ellen, míg karunk fegyvert forgatott a keresztyén hit s a nyugat művelődése védelmében, nem jutott időnk, hogy tollat és könyvet forgathassunk s a haladó nyugat nemzetével a művelődés munkájában részt vegyünk. Már maga ez a helyzet, küszöbnek lenni a nyugat és kelet között, untig elégséges volt a szellemi élet fejlődésének meggátolására. Hát még belviszonyaink rettenetesen siralmas volta, mily élénken magyarázza, miért maradtunk el Európától? Elég ha a vallási és a politikai szabadságért vívott kétszázados küzdelmeket említem föl — hiszen azzal élénk rajzik amaz időnek minden eseménye, szoronkodása, hányódó sorsa.

E két század romboló folyása magunkra hagyott bennünket, elzárt Európától, nem adott nyugalmat és időt, hogy tanulhassunk

és haladhassunk. A nemzet zömét a vallásos irány fogta el, dogmatikus szellem, a mi sehogyan sem kedvezhetett az egyetemes művelődés haladásának. Mikor még a szépirodalmi művek is csak az áhítatosság, a vallás-erkölcsi felfogás segítségével léphettek be a puritán szokású udvarházak ajtáin, miként az első verses és prózai elbeszélések tónusán kivehető, miképen kívánhatnók az eszthetikai ízlés csiszoltságát, a kedélyi élet rajzait, a szabad észjárás termékeit, — miképen várhatnánk a vallási világnézet körén kívül eső műveltséget, melynek alapjait a nyugat a XVII. század derekán már lerakta?

A művelődés tisztán a dogmák tanain határozódék, irodalom alig volt más, mint polemikus és vallási, s a mellett a népies, hétköznapi. A tudományos disciplinák gyéren megjelenő néhány fordítás, átdolgozás által legnagyobb részt latin nyelven voltak művelve, a magyar nyelv és költői szellem produktivitása csekély és fejletlen. Egyes alakok kiemelkedése nem teszi nagygyá ez egész korszakot; e kiemelkedő alakok (Zrinyi) inkább kivétel-, mint normaképen szerepeltek. Általában magyar terület lakosai még az írás és olvasás művészetén gyakorlák erejüket és eszöket, midön a külföld már a művészi alkotás s az eszthetikai gyönyör élvezetébe merült. Részletesen így lehetne tehát kifejezni ama különbséget, mely e kérdésben hazánk s a külföld között vala. — Ha e képlet kézzel foghatóbb hasonlatra szorul, mondjuk úgy: a magyarság a XVI—XVII. században még csak ama köveket faragta, melyekből majdan kulturája palotáját fogja fölépíteni, míg az építés nyugaton már mindenütt megkezdődött.

Az előző igazságok általánosságban vannak előadva — a kivételeket illik kétszeres tiszteletben tartva említenünk. Még pedig azért, mert mint kivételek méltán vindikálhatják azt maguknak, s különösen azért, mert nyilván biztosítják, hogy a fajban, a magyarságban minden tehetség megvolt arra, hogy kedvező külső körülmények között versenyt haladhasson Európa művelődésével.

Előre bocsátván a XVI—XVII. század szellemi életének nyűgöző okait és ama körülményeket, melyeknek hatását szükségképen az elkövetkező XVIII. századnak kell megéreznie, ki fog még csodálkozni azon, hogy a XVIII. század derekáig tartó idő olyan sivár és kietlen volt? Ki fog csodálkozni, hogy azalatt a közönség ízlése megfogyat-

kozott, hogy a hétköznapi irodalom színvonala alászállott és elsekélyesedett?

Silány örökségül szállott a XVIII. századra az előtte lefolyt évek hagyománya, — idő kellett, míg feltűnik a hiány és rá gondolnak annak pótlására. A fejedelemasszony, Mária Terézia királynő udvarában fölragyogó fény és szellem rávilágított a patriarchális nemesi kúriák visszavonúlt családjainak egyhangú, fénytelen életére. E fény mellett látta meg Bessenyei György hona és nemzete elmaradottságát, ez világította meg értelmét s ez vetette sárgáit arra az útra, melyen nemcsak maga haladott, hanem melyre maga mellé társakat is szerzett.

Eléggé ismeretesek e korszak emberei és törekvései: a nemzet felvirágzásának és kulturájának eszköze, az irodalom, melynek egyetlen közege a nyelv; ismeretes az a gondolat, hogy a nyugat haladását az elmaradott nép nyelvén kell magyarázni. Ez az uralkodó gondolat adott tollat egy sereg író kezébe, kik nem Apolló csókja hevéből, hanem a magyarok istene feltámadásából lettek írókká; ők első sorban jó magyarok, lelkes és buzgó, igaz hazafiak voltak. Tőlük nem remélhet senki magas színvonalon álló irodalmat, náluk törekvést és jóakaratot, szünetet nem tartó munkálkodást és becsületos iparkodást kell keresnünk. Legyen az utókor hálás és elismerő íróinak hazafiasságáért s ne gáncsolja a hazafiakat írósgukért, — ama törekvések megítélésére ez lehet az egyik az egyik helyes és méltányos szempont.

II.

„A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit térszen, mint a tudatlanságot sóhajtani. Csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. Legyen új tanulásmódja, fogadjuk el. Nem szükség minden újítót megvetni; mert nem minden újság rossz köztünk, mivel igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e világban. . . . Eleitől fogva az újítók mindenütt üldöztettek; kár, mert örökké meg kellene a dolgokat a dolgoktól különböztetni, hogy a jó szolgák gonoszokkal együtt ne szenvednének: mindazonáltal csak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magokat a közügyért ideig motskoltassák, s azokat szolgálják, kik hívek és ártatlanok.“¹⁾

¹⁾ Magyarság. 1778.

Ime a felderengő magyar irodalom programja! Ki van mutatva benne, hogy ne ragaszkodjunk az ósághoz, kövessük az új módot, mely a nagy világhoz emel, hogy nem kell félni az újítástól, bár az újítók üldözést szenvednek is, mert újítónak lenni mégis kell valakinek. Ezek az újítók a magyar nyelv szent lelkesedésű harczosai, az irodalom tüzes bajnokai, az európai czivilizáció eleven fákljai. Az irodalom veszi kezébe az új világ irányítását, mert „valljuk meg, — olvassuk ugyanott — hogy nagyon megszűkültünk a magyarságban, melynek ugyan bőségében sohasem voltunk.“

Ebben az utolsó megjegyzésben, hogy a magyarságnak bővében nem igen voltunk, felette jól van megmagyarázva elmaradásunk oka. Mily hátra voltunk a nemzeti eszme fölfogásában még csak a jelen század elején is, midőn huszonöt évi küzdelem után tudtunk eljutni a nemzetállam megértésére? Hát még a XVIII. század mily eredendő bűnben fogamzott és élt később, mikor előállt a történelem kaoszából? Rákóczy hadjáratai s szerencséje alkonyulóban, s velők a nemzeti törekvések és lelkiismereti szabadság csillagában: e kettős esemény vezet elénk a mult századot.

Ilyen auspiciumok után ki csodálkozik, hogy a magyar politika egymásután veszíti a teret, s a társul fogadott haza mind jobban halad az udvar pórázán vezetve a tartományok üdvözlő sora felé. A *pragmatica sanctio* a nemzetet szabad királyválasztásától is fölmentette, de annál jobban kötötte a felséges udvarhoz, Mária-Terézia király hálából, József fejedelem liberális és udvari politikából akarta a magyarságot elniveállni. A rendi alkotmány nem az egész nemzetet, csak annak egy kiváltságos osztályát védte, ha védte; a nemesség, mely ezt az alkotmányt képezte, nem nemzetiség, hanem a kaszt érdekeit védte, midőn az uralkodó családéval egyesíté a magáét. A megyék ekkor csak házi ügyeiket kezelték, a diéták emléke jóformán kiveszett a köztudatból. József egész uralkodása alatt nem tartott diétát. Mária Terézia csak hármat, III. Károly szintén csak hármat, — szép kevés oly hosszú idő alatt. E rövid megjegyzésekből kiérezheti az olvasó, hogy a nemzeti politika s a nemzeti élet milyen sülyedésnek indult a XVIII. század folyamán. S az elsekélyesedett pangó élet magával vitt mindent. Vele együtt haladt a nemzeti oktatás, művészet, tudomány és az irodalom. Csak nagy nemzeteknek lehet nagy irodalmuk, s a kis magyarságnak milyen

irodalma volt a XVIII. századbeli? Kicsiny és elmaradott, miként a nemzeti élet, a nemzeti kultúra is ellapult, elsatnyúlt. Vázoltam már röviden az előbbi század szellemi állapotát, mely immár harmonizálva, szoros összefüggésben áll a közélettel.

Ily ódon viszonyok között valóban nagy istenáldása volt egy pár lelkes ember, a ki kimondja a jelszót, hogy nyelvében él a nemzet, hogy föl kell támasztani a magyar nyelvet, s általa a magyar nemzetet. E lelkes sereg az írók gárdájából került ki, a nyelv-művelést ők indították meg nemzeti politikából.

Egy eszme lelkesítette valamennyit: a parlagon hagyott magyarság érdeke. A komor szerzetesek reverendája alatt ugyanaz a szív dobogott, mint a világfi testőrök fényes formaruhája alatt; mind magyarok voltak ők testben és lélekben.

A bécsi írók s a deákizáló papok, a hagyományos népi költészet táblabirái és diákjai, a német irodalom hatása alatt élő tanárok mind a maguk módja szerint gondolták meg tervük kidolgozását. Ők az irodalmat nemzetkeltő és honmentő tényezőnek gondolták, benne találták meg a nemzeti lét alapját s annak szimbolusául tekintették. Így tehát méltán fordították rá minden gondjukat, törekvésüket, tehetségüket, méltán küzdöttek elvekért és diadalokért, a nemzeti nyelv és irodalom, a hazai kultúra és haladás, a magyar dicsősége és tisztelete, a nép ereje és boldogsága: ím ezek lettek volna diadalaik.

Köztudatba ment át, hogy semmi rendben sem lehetünk addig boldogok, míg a magyar nyelv és tudományok művelésére, fejlesztésére minden kitelhetőt meg nem tettünk; nem lehetünk addig boldogok, míg a nyugat nagy nemzetei mellé nem emelkedhetünk — nagy irodalom, tulajdon tudományosság, művelt nyelv, csiszolt ízlés és anyagi képességeink, közgazdasági erőnk segélyével. Teremteni kell tehát nagy irodalmat — s általa mindent; el kell hagyni a régit, mert az ócskaság, újat kell keresni, mert ezé a jövő. Meg kell ismertetni a külföld irodalmát, példát kell adni fordítások által a nemzetnek és csiszolni kell ízlését; olvasó közönséget kell teremteni, s mindezt csak azért, hogy megint a nyugat nemzetei mellé állhassunk, hogy velök egy időben, egy művelődéssel, egy akarattal haladjunk és részt kérjünk az emberiség életéből.

A nemzet vezetői érezték az irodalom és a közélet elmaradá-

sát, látták előre törni a nyugatot, fejlődni, virágozni az angol, francia, német irodalmat — megfogant lelkökben a nagy elhatározás, hogy fölemelik a nemzetet, megmentik veszélyeztetett klenodiumát, nyelvét és nemzetiségét.

E szent cél tüzelt író-t és író-embert ; író-t, kinek volt tehetsége is, író-embert, kinek csak lelkesedése és akarata volt. E korban a lelkesedés magában is többet ért, mint máskor talán a legfényesebb tehetség érne. Irodalmunk lelkesedésből támadt, fejlődött és nőtt nagyra — de sajnos, kevés volt a tehetség e korban.

Az irodalom tehát kiemelkedik, nem eszthetikai, hanem politikai czélokot küzd meg ; csodálatosan egyesíti magában a gyönyörködtetés és az izgatás eszközeit. Megmutatja, hogy a magyar még nem holt nyelv, szépsége és hajlékonysága vetekszik a görögével, sőt fölülmúlja az általánosan elfogadott és tisztelt latint; megmutatja, hogy ki lehet rajta tenni a francia szellem virágait, hogy megtűri a rím és a ritmus kapcsolatát a mérsékelt versformákban is; hogy tömör és tiszta, hogy fejlesztésre méltó és fejlődésre képes. Kiténik, hogy eddigi darabos, nehézkes, laza és erőtlen volta műveltelenségében gyökerezik, felverte az idegenszerűségek és tudatlanság gazza, s ellepte a köznapiasság gyomja. Az első kísérlet, mely e nagy parlagon gazt és dudvát irtott, fényes eredménynyel sikerült, e tudat szárnyat adott a törekvésnek, s vértette az akaratot, s táplálta a lelkesedést. Ily körülmények, ily hangulatok és jel-szavak között mozdult meg a nemzet, indult meg az irodalom, mely eleintén tévetegen és bizonytalanul, habozva és irány nélkül indult meg a mult század utolsó negyedében, míg végre a klasszicizmusban határozott irányt vett és magas czélt tűzött ki magának: modernné kívánt lenni, hogy európaivá legyen, tökéletes, fejlett akart lenni, hogy egy hatalmas nemzet hirdetője lehessen.

E célra tehát megragadott minden eszközt, s a mint a más és más helyeken támadt ki az irodalom eszméje, a szerint lépett egy-egy új irány (iskola) fölszínre, magán hordozván alkotóinak, művelőinek szellemét, izlését, eszkökjárását. Innen van a XVIII. század négy írói (költői) iskolája, melyek nem célra, csupán eszközre különböznek egymástól.

A klasszicizmus igazi művelői nem amaz irány munkásai, kik az antik hagyományok hatása alatt a magyar nyelv, verselés és

szellem szabadságát megnyűgözték, idegen formákba szorították, idegen világ szolgálivá tették. Kik mindezt, a régiek iránt vak tiszteletből, a nemzetiség iránt dicséretes buzgalomból, öntudatlanul, de lelkesen szegődtek egy rég letűnt kornak idejét multa szelleme szolgálivá. Ők csak formákat találtak és műveltek, a lényeket és szellemet más derék férfiak keresték és találták meg: a klasszicisták.

ERDÉLYI PÁL.

Irodalmi Szemle.

A magyar nemzeti irodalom története. Középkolák számára írta és olvasókönyvvel ellátta Góbi Imre gymn. tanár. Budapest, 1892. — Ime egy jó iskolai könyv, a mely teljes sikert ígér a használatban. Szerzője a beosztást, a tárgyalás módját és a felfogást illetőleg, némi jelentéktelen eltéréssel, Beöthy követi; a korok, politikai viszonyok, irodalmi irányok bemutatásában nagyon helyesen éppen csak vázlatot ad; a többi részint a történelmi oktatásnak, részint a szaktanárnak a dolga. Röviden ismerteti a tudományos irodalmat is, a mit szintén helyeselnünk kell, mert a fősúlynak a szépirodalmon kell feküdnie. Az írók életrajzá-
nak adatait a legjobb forrásokból meríti, valamint az elvet műveik fejtegetéséhez is. Jegyzeteket, repertoriumot nem ad, a mi nem nagy baj. Fejtegetései tömörek, s mind a mellett világosak. Az Utasítás értelmében bővebben tárgyalandó írókról pedig egészen kerek képet ad. Fogatkozása a könyvnek nem sok van; hibás egy pár évszám, a mit megemlíteni is alig érdemes; Deák Ferencz az adott néhány sornál többet érdemel; úgy szintén bővebben szeretnők méltatva látni Kemény Zsigmond munkásságát is; legalább egy regényének kerekebb tartalma, hozzá csatolt fejtegetés mellett csak emelte volna a könyv értékét. Ohajtandó lett volna, hogy a lélektani és történelmi igazságot, a jellemrajzolásban való kiválóságát legalább ne egyetlen sorban vesse oda a szerző; nemcsak azért, mert e kitérő tulajdonságok éppen ő nála magyarázhatók egészen világosan, hanem azért is, mert művei „regény-irodalmunk legjelesebb termékeit képezik“. A tankönyvnek nem a legnagyobb írók ismertetésénél kell a helyet, az iskolának pedig az időt kimélnie. — Olvasókönyvében a régibb kort aránylag bővebben mutatja be, mint az újabbat. Góbinak az Előszóban adott érvelését, hogy a töredékeknek nem sok hasznuk van, hogy az Olsó Könyvtár, Jeles Írók Iskolai Tára, meg az intézeti ifjúsági könyvtár úgyis elég olvasmányt nyújtanak, elfogadhatjuk; de csak azt engedhetjük meg ennek az alapján, hogy az újabb korok irodalmát nem szükséges az olvasókönyvben nagyobb arányban bemutatni; azt azonban, hogy a régibb korokét miért kellene, nem tudjuk megérteni. Azt hisszük, hogy az olvasókönyv célja a korok törekvéseinek, költészetének irányát, a nyelv fejlődését, stb. közvetlenebbül megismertetni; ez pedig megtörténhetik akkor is, ha a régibb idők értékeiből adunk

egy pár részletet, mert bizony az apró-cseprő írók helyett, a szegényes óraszám mellett mégis csak inkább foglalkozunk a középiskolában az irodalom kinagaslóbb alakjaival. — E kifogás azonban nem sokat von le a munka értékéből, mert bátran lehet a szemelvényekben válogatnunk; legfeljebb a könyv terjedelme lett volna valamivel kisebb. (H. S.)

Károlyi Gáspár és Káldi György bibliafordításai és a Károlyi-biblia védelme címmel 70 lapra terjedő füzet jelent meg Sárospatakon *Rácz Kálmán* tollából. Előadja e mű, hogy miféle körülmények hozták létre a Károlyi és a Káldi biblia-fordításait, összehasonlítja a két fordítást először forrásműveikre való tekintettel, majd hűség és megbízhatóság, végül irány szempontjából. Részrehajlatlanul s meggyőzően mutatja ki, hogy hűség tekintetében a Károlyi bibliája föltötte áll a Káldiéénak, a mi a dolog természete szerint nem is lehet másképen, miután amaz, más forrásoknak is felhasználásával ugyan, de kétségtelenül az eredetiből fordított, az utóbbi viszont a tridenti zsinat által teljes hitelességűnek nyilvánított Vulgatából. Ezzel kapcsolatban rámutat Bodnár Zs. imént megjelent irodalomtörténetének számos tévedése közül amaz egyik legkirívóbbra, mely szerint Károlyi a Tremellius-féle latin fordítást vette volna alapul az eredeti szöveg helyett. Nyelvtisztaság tekintetében szintén különbnek tartja a Károlyi fordítását a Káldiéénál, világosságra és szabatoságra nézve ellenben ennek ad előnyt a másik felett. A munka második részében szerző igen ügyesen és alaposan védi meg a Károlyi-bibliát a Pázmány és Káldi régibb keletű, valamint a Ballagi Mór újabb időben történt erős támadásai ellen. Kimutatja egyfelől elfogultságból, másfelől túlbuzgalomból eredő tévedéseiket, s noha egyben-másban igazat ad is nekik, a Károlyi-biblia elévülhetetlen érdemeit meggyőző módon bizonyítja velök szemben.

Általában az egész dolgozathól kitűnik, hogy a szerző kellő nyelvészeti tájékozottsággal és szigorú lelkiismeretességgel dolgozott, s ha egy pár állítása nem zár is ki minden kételyt, ki lehet mondani, hogy a Károlyit még mindig nem eléggé méltányló irodalomtörténetírásnak hasznos szolgálatot tett fáradozásával. Két megjegyzést azonban nem hallgathatunk el, habár ezek nem a mű lényegére vonatkoznak s a szerző kutatásainak eredményét teljességgel nem változtatják meg, de másrésről mindenesetre bizonyosságai annak, hogy a milyen jó nyelvész a szerző, épen olyan gyöngé egyháztörténész. Azt mondja ugyanis, hogy egy teljes magyar bibliafordítás kiadása azért maradt el a reformáció századának csaknem a legvégére, mert addig „a hol fordító volt, ott patronus hiányzott; a hol patronus lett volna, ott nagyobb-részt fordításra képes lelkészben vala hiány.“ (4. l.). Ez tévedés, a melynek annyira nincs semmi alapja, hogy elégnek tartjuk egyszerűen rámutatni s czáfogatásával nem is foglalkozni. Az azonban már nem is közönséges tévedés, hanem — hogy is mondjuk csak? — komikus felsülés, hogy a Sárospataki Lapok 1891. évi 45. számában

Naprágyi Demeter neve alatt Károlyi Gáspárhoz intézett *apokrif* levelet, mely kedélyes hangon a mai egyházi viszonyokat rajzolja s részben gúnyolja, a szerző történeti forrásnak tekintvén, egy különben hiteles állításának támogatására egész komolyan idézi (5. l.). (Z. J.)

Salomon Reinach: *Chroniques d'Orient, Documents sur les fouilles et découvertes dans l'orient hellénique de 1883. à 1890. Paris, Firmin-Didot, 1891. XV. 786. lap.* Ez a könyv összefoglalása mindazon jeles és kimerítő tudósításoknak, melyeket szerző a görögség területén 1883-tól 1890-ig eszközölt ásatásokról a *Revue Archéologique*-ben közölt. Nagy szorgalmának, olvasottságának és sokoldalú összeköttetéseinek köszönhető, hogy tudósításai lehetőleg teljesen felkarolják az anyagot, nem hagyva figyelmen kívül még a legfélreesebb helyeken eszközölt ásatásokat sem. Szerző — eltekintve egy-két helyreigazítástól — változatlanul közli tudósításait, melyek az említett évek ásatásainak történetéhez becses adalékul szolgálnak. A bő tárgymutató nagyban emeli a könyv használhatóságát. (P. V.)

G. A. Saalfeld: *De Bibliorum sacrorum vulgatae editionis graecitate. Quedlinburg, Vieweg, 1891. XVI. 180. l.* 1884-ben adta ki szerző Bécsben „Historisch-kritisches Wörterbuch der griechischen Lehn- und Fremdwörter im Lateinischen“ című munkáját, melylyel a latin lexicographiának jelentékeny szolgálatot tett, s a melynek a fent idézett munka kiegészítő részét képezi. A Vulgata latinságában levő görög szavakat tárgyalja, melyek általában véve egyszerű, változás nélküli átvételek a görögből, m. pl. *agonia*, *aporia*, és ezzel is újból jelentékenyen gazdagítja a latin lexicographiát. (P. V.)

Histoire du Règne de Marie Stuart par Martin Philippon. I. II. Paris, 1891. — Philippon egy pár jól megírt német nyelvű munkával tette nevét ismeretessé a XVI. és XVII. század történetirői között; fennebbi cím alatt megjelent műve francia nyelven van írva. E könyv alapjában különbözik az eddig megjelent hasonló tárgyú könyvektől. Mint maga Philippon megjegyzi könyve előszavában, azon írók, kik eddig leírták Stuart Mária életét, mindig csak regényhősnököt láttak benne. Majd úgy állították az olvasó elé, mint mások gonoszságának áldozatát, majd mint rokonszenvet keltő bűnöst, ki borzasztó hibái mellett is megbűvölte kortársait s nem szünt meg a későbbi nemzedékekre is ellenállhatatlan hatást gyakorolni. Az eddigi írók érzelmeik vagy kutatásai eredménye következtében bármily különbözően fogták fel a szerencsétlen skót királyné jellemét, előadásaikban mindig az életrajzi rész volt a túlnyomó.

Philippon nem akarja újból csinálni azt, mit előtte mások — igen jól — elvégeztek. Nem életrajzot akar írni Stuart Máriáról, hanem ama nagy küzdelemnek a történetét, melybe a skót királyné belebonyolódott, és a melynek az ő uralkodása a kulmináló pontját s egyúttal megoldását is képezi, a katholicismus és a protestántizmus harcát Skótszországban és az egész Nagy-Britanniában. Stuart Mária rövid uralkodá-

sának néhány éve a legérdekesebb és következményeiben a legfontosabb epizódját képezi amaz óriási vallásos küzdelemnek, a mely a XVI. sz. Európáját megszagatta és oly nagy izgatottságban tartotta, és a mely a modern eszmék és irányzatok születésének óráját jelzi.

De a valláskérdés nem az egyetlen volt, mely Stuart Mária uralkodása által eldöntetett. Az ellentét megkétszereződött egy nem kevésbé fontos, nem kevésbé elhatározó politikai problema által, egy talán még hatalmasabb és általánosabb érdek által. Az angol nemzet ereje kifejlesztésében századokon át paralizálva volt egy a britt szigeten létező, az angol iránt ellenséges, vele rivalizáló királyság által. Az angolok és skótok különösen öröklött gyűlölettel voltak egymás iránt. Az örökös ellenségeskedésnek volt értelme, míg a germán szász és a kelta skót különböző race-t képviseltek. De a két törzs között lassanként elenyészett a különbség, megtörtént a faji összeolvadás, de megmaradt a régi ellenségeskedés. A kettő közül a gyengébbik — Skótország — Franciaországgal, Angolország ellenségével fogott kezét, hogy támogatást nyerjen ellensége ellen. Angolország két ellenség közt találta magát, s meg sem mozdulhatott a nélkül, hogy ne ütköznék Skótországba, mely állam mindig kész volt idegen fegyvereket venni igénybe segítségül. A középkorban a Plantagenet uralkodóknak, a XVI. sz. első felében VIII. Henriknek nem sikerült Skótország elfoglalása által a türhetetlen helyzetnek véget vetni. Erzsébet királyné államférfiainak az a gondolatuk támadt, hogy a két szomszédnép egyesítését igazságosabban, a teljes egyenlőség alapján kísértsék meg: oly gondolat, mely Skótország belátóbb és felvilágosultabb államférfiai szívében azonnal visszhangra talált. Philippson azt hiszi, ő az első író, ki e fontos kérdés megállapítására és teljes világosságba helyezésére vállalkozott. A nagyszerű terv valószínűsítése nem volt könnyű: akadályai voltak a két népben mélyen gyökerezett előítéletek és Skótországnak hagyományos szövetsége Franciaországgal. Angliának győzedelmeskedése a nehézségeken, világtörténelmi fontosságú eredményként tekinthető. Az angol-szász faj sohasem terjeszkehdhetett volna annyira ki a földtekén, soha sem lephette volna úgy el a tengereket hajóival, a kontinenseket kolóniáival, ha nem sikerült volna a Cecileknek és Lethingtonoknak Lowaine-i Mária és leánya Stuart Mária törekvései felett győzedelmeskedni. Franciaország a polgárháborúk által belsejében meghasonolva és tehetetlenségre kárhoztatva, kiszalasztotta befolyása alól több százados szövetségesét, Skótországot és lehetővé tette Angolorzágnak, hogy a Skótországgal egyesülés által elsőrendű hatalmassággá és a legkeresztényebb királyság veszedelmes vetélytársává váljék.

Az érdekes könyv a közrebocsátott két kötettel még nincs bevégezve. A második kötet azzal végződik, hogy míg Stuart Mária Darnley lorddal Holyrood-ban lakodalmi ünnepét tartja, néhány mérföld távolságra elégedetlen lordok lesik az alkalmat, hogy az új férjet meg-

ölhessék s a királynét örökös fogságba vessék; a főváros protestáns polgársága kész a lázadásra. Ezek háta megett pedig a gyűlölködő Tudor Erzsébet áll, kinek hivatalos képviselője, Randolph visszaútasítja a skót királyné meghívását az ünnepélyben részvételre. A tulajdonképeni dráma — Stuart Mária fogságba eséséig — a későbbi kötetekben fog tárgyalatni. (G. S.)

Lélektan és logika. Középiskolai használatra írta dr. Sárffy Aladár, főreáliskolai tanár. Budapest, 1892. — Ha jó középiskolai tankönyvnek szükségét érezzük valamely tudományban, bizonyára a filozófia az. Már maga a mélygondolkodást igénylő tárgy is körültekintésre int, de még inkább az a csekély óraszám, mely alatt a propaedeutika feldolgozandó. Az eddig megjelent filozófiai tankönyvek egy része fordítás, mely tehát tantervünkhöz nem illik; a másik része oly tudományos színvonalon van tartva, hogy tanuló kezébe nem való; s így igen kevés az olyan, melyben több a jó oldal, mint a hiba. Sárffy munkája bizonyára egyike jobb tankönyveinknek. A lelki élet jelenségeit világosan, s főbb nyilvánulásait eléggé bőven adja elő. Nem törekszik teljességre, de nem is ad nomenclaturát. Különösen helyeselhető az az eljárása, hogy példakul a már ismert szépirodalmi művekre hivatkozik; ez aztán megsegíti őt, hogy tárgyalása nem függ a levegőben. — Sikerült a Logikája is. Nem öli a tanítványt a syllogismus minden kigondolható fajával, azoknak képleteivel, vagy éppen körök által való szemléltetésével; de a mit előad, azt megmagyarázza és példával megvilágítja. Az induktív módszert pedig igazán méltóképpen tárgyalja; talpra esett, tapasztalati példákkal illusztrálja, melyeket legszívesebben a természettudományok köréből vesz, s mindig a tanuló fejlettségéhez és előismereteihez mérten választ. Az egyes fejezetek végén összefoglalja a tárgyalta anyagot, s különös előszeretettel és szerencsével az előadott lelki jelenségnek vagy logikai kategóriának *értékét* törekszik feltüntetni. Stílusa folyékony, legtöbbször kellemes. Mind e mellett apróbb hibákat lehet a könyvben találni. Pl. a könyv címe mindjárt miért *Lélektan és logika*? Miért nem latin vagy magyar mind a kettő? A filozófia fogalmának kifejezése nem sikerült; nagyon tág és általános, s csak szakember tud rajta eligazodni; az meg már éppen meghaladott álláspont, hogy a filozófia *mindennek megismerésére törekszik*, mikor vannak olyan problémák, melyekre nézve nagy filozófusok már kategorice kimondották, hogy az emberi megismerő képesség határain kívül esnek, s véges ész sohasem fogja őket megoldani. Itt még csak egy helytelen eljárására mutatok rá; mikor t. i. a szöveg közé zárójelben a tanár számára egyes, felkiáltó jellel el látott figyelmeztetéseket szúr. Pl. „Kant erkölcsi autonómiaja!” (47. l.), „Egressy Gábor halála a szinpadon!” (59. l.), „Tanner koplalása!” (70. l.), „Az iszákosság, mint szenvedély, és a harag összehasonlítható!” (72. l.), „Miért latin az u. n. tudományos név?” (103. l.) stb. — Ezeknek megfejtésére a tanuló legtöbbször saját erejéből úgy sem képes, a tanár meg

talán magától is fog felvilágosító példákról és összehasonlításokról gondoskodni; miért szálljanak ezek át hagyományképpen a könyv szélére írva a következő nemzedékre! Elég egy-két teljes példa, a többit bízzuk a tanárra, ki példáit évenként bizonyára váltogatni fogja. — De azért jóra való könyv ez, s meg vagyok győződve, hogy jó sikerrel használható. (H. S.)

Der Kampf um das Gymnasium von R. Eucken. Stuttgart 1891. — A jénai egyetem jeles tanára egy kis, de tartalmas füzetben adja elé a humán oktatás, illetőleg a középiskolázás reformjára vonatkozó nézeteit. Három fejezetben mutogatja a szerző, hogy az oktatás reformja nagyon szorosan összefügg az élet és a gondolkodás reformjával. Az iskolázás problémája a socialis problémának egy darabja. Az iskolát ne úgy tekintsük, mint az állami közigazgatási gépezet egy kerekét, hanem mint élő szervezetet, melynek mintegy szívverését tegye a humán műveltség.

A mai tudós iskolázás főbaja a bureaucratismus és az államnak mechanizáló beavatkozása; mentsük meg az iskolát az örökös szabályozástól és ellenőrzéstől, mert mindkettő elnyomja az önállóságot és formalismusra meg mechanismusra vezet. Hisz az oktatás reformja nem annyira technikai, mint inkább ethikai kérdés. A tanítók és tanulók egyéni tevékenységének szabadabb tért kell nyitni, mert nem az ismeretek bővítésére van szükség, hanem arra, hogy az iskolákban saját lábukon járni tudó egyének s önálló jellemek nevelkedjenek. A társadalmi haladásnak ez a föltétele, mert nincs igazi műveltség önálló működés nélkül, sem önálló működés nincs szabadság nélkül.

A most említett szabadságot egyfelől a tanterv egyszerűsítésével kívánja elérni, másfelől az iskolára nehezedő sok rendbeli terhek eldobásával. Az előbbire nézetét történelmileg is indokolja Wolf neo-humanismusának és a *non multa sed multum, nusquam est qui ubique est*féle elvek bővebb hangsúlyozásával. Az idegen (ó- és újkori) nyelvek tanítása legyen szellemmívelő tényező, mívégre nem csupa szakszerű philologusok, hanem valódi humanisták kellenek. A tantárgyakból csak a leglényegesebbet és legfontosabbat tartsuk meg. Az utóbbira nézve óhajtja a középiskolai tanári állás anyagi és szellemi emelését; az önkéntességi jogosultság megszorítását, továbbá az érettségi vizsgálat eltörlését. Az érettségi vizsgálatoknak meg volt történelmileg az a hasznuk, hogy a gymn. oktatást a neohumanismus színvonalára emelték. Ma az érettségi vizsgálat csak az állam ellenőrzési eszköze, tehát bátran elhagyható, mert jelenleg sok módja van az állami ellenőrzésnek. Arra, hogy egy ifjú érett-e az akad. studiumokra, tegyük bíróná az illető középiskolai tanári kart és nyugodjunk meg bírói ítéletében. A tanári karban való eme bizalom és bizonyos fokú merészség nélkül iskolázásunk bureaucratikus színézete soha el nem enyészik. (F. L.)

Report of the Commissioner of Education for the year 1888—89. Washington 1891. Vol. I, LIX + 669 lap; Vol. II, VI + 1000 lap. — Az északamerikai Egyesült Államok közoktatásügyi központi hivatala, melyet 1867-ben szerveztek, s melynek jelenlegi főnöke (General Commissioner) *Harris T. Vilmos*, újból két vaskos kötetbe foglalva bocsátotta közre évi jelentését, tele érdekes és pontos adatokkal, táblázatokkal, kimutatásokkal. Az első kötetet kiválóan érdekessé teszik azok a tanulmányok, melyeket szakképzők állítottak össze más nemzetek és országok oktatásügyéről (t. i. Angol-, Franciaország, Német-, Olasz-, Spanyol- és Svédország és Finland iskolázásáról); aztán összehasonlítva és bírálva tárgyalják az Egyesült Államok, Német- és Franciaország községi iskolázását; sőt egy fejezetben madártávlatban (*bird's eye view*) tárgyalva van Németország, Ausztria, Magyarország és Svájc elemi oktatásügye. Tanulságos az a fejezet is, mely a tanító-nevelőintézetekről szól, s a mely összehasonlítja az Egyesült Államok meg Európa vagy két államának tanítónevelési rendszerét. Külön fejezet szól Új-Angolország (New-England) tanítótestülete gyarapodásáról 1866-tól 1888-ig, s összehasonlító átnézetet nyújt az európai néptanítók fizetéséről. Kiemelendők még a következő részek. A kézimunka-tanítás és iparoktatás fejezete, mely a kézimunka erkölcsi és értelmi hatását is élénken tárgyalja. A vallás tanításáról, továbbá a fiúk és leányok együtt-tanulásáról szóló fejezet, mely utóbbi tekintettel van a felsőbb rangú tanintézetekre is. Az államhatalom Amerikában a tankönyvek megválasztását különböző testületekre bízta s ennél fogva az államok eltérő eljárásait mutató táblázat szintén tanulságos adatokat tartalmaz. Külön fejezet szól az iskolai takarékpénztárakról; továbbá az oktatásügyi tisztviselők közérdekű dolgozatairól és vitáiról. Végre a jövő egyeteméről is van egy értekezés, mely vázolja annak tanulmánytárgyait is: t. i. a *humanitást*, (irodalom, történelem stb.), *természettudományokat* és *művészeteket*. Ha a mondottakhoz hozzátesszük az iskolai takarékpénztárakról és a tankötelezettség-foganatosítás eszközeiről szóló fejezeteket: felsoroltuk vázlatosan az első kötet tartalomjegyzékét. A második kötetben nevezetes helyet foglalnak el az egyes államok tanügyi jelentéseiből készített kivonatok. Rákövetkezik az egyes államok nagy városai oktatásügyének leírása és összehasonlító táblázata; és a tanítónevelő-intézetekről szóló külön fejezet. Erre a közép és felső oktatás, valamint a szakoktatás ismertetése következik. Igen érdekes a leányok collegiumairól szóló jelentés; ez intézetek száma 198-ra megy, 1.555,367 dollár évi jövedelemmel, s közel 14 millió dollár alapvagyonnal (telkek, épületek stb.) A kereskedelmi és üzleti iskolákról szóló fejezetből megemlítjük, hogy számuk 233-ra rug 64,858 tanulóval. Az óvónöveldekről közölt kimutatásból kitetszik, hogy összesen 33 ily intézetük van 2248 növendékkel. A vakok és siketnémák intézetei szintén érdekes leírásokban vannak bemutatva, valamint a hülyék huszonhat intézete is, melyekben összesen

4784 növendék volt elhelyezve. Javító intézetük volt összesen huszonhét 11,710 ifjú delinquenssel. — A színes faj iskolázásáról szintén érdekes kimutatásokat találunk e kötet végén. Mindezeket az elhalt jelesebb nevelők és tanítók névsora zárja be, kiknek száma 1888—89-ben 45-re ment.

(F. L.)

K ü l ö n f é l é k .

(† **Budenz József**.) Ismét gyásza van a magyar tudományos világnak. Ismét elköltözött egyike azoknak, a kiket a legelső, a legjobb, a legnagyobbak között tiszteltünk. *Budenz Józsefet*, a nagy nyelvtudóst gyászoljuk, s velünk együtt gyászolja a külföld is. És elhunyt fölött érzett fájalmunk annál mélyebb, mert a göröngyök, a melyek koporsójára hullottak, nem egy élete alkotmányáig eljutott erőtlenség aggastyánt temettek el, ki tudományos pályáját már végig megfutotta, hanem egy élete delén, munkaereje teljességében levő férfiút, a ki — bármennyit dolgozott is, — még mindig nem dolgozott eleget. Pedig sokat, nagyon sokat dolgozott; hiszen egész élete kora ifjúságától fogva szakadatlan munkálkodásban telt el. Idegen föld szülötte volt, kit a szerencsés véletlen és a tudomány lángoló szeretete vezérelt hazánkba, hogy a mienk legyen és örökre a mienk, a mi büszkeségünk, a mi dicsőségünk maradjon. A szerény német ifjú, ki éles elméjén kívül az indogermán nyelvészetben való kitűnő jártasságot hozott magával, új hazájában a magyar-ugor összehasonlító nyelvészetnek tulajdonképeni megalapítójává, az újabb magyar nyelvész-iskola fejévé, vezérévé lett. Kijelölte az irányt, a melyben haladnunk, a határokat, a melyek között mozognunk kell, s az addigi bizonytalan tétovázás és tapogatózás helyébe biztos módszert állított, a melynek kalauzolása mellett nyomról-nyomra haladva maradandó eredményeket lehetett elérni. Példátlan szorgalmával rendkívüli munkásságot fejtett ki. Számtalan értekezésén kívül, a melyeknek mindegyike a nyelvtudomány előbbrevitelére szolgált, tanulmányainak főeredményeit két korszakalkotó munkájában, a *Magyar-ugor összehasonlító szótár*-ban és *Az ugor nyelvek összehasonlító alak-taná*-ban tette le, a melyek közül az utóbbi — fájdalom! — befejezetlen maradt. De munkássága nemcsak arra szorítkozott, a mit maga írt. Az egyetemi katedréről is terjesztette tudományát; s a tudomány szeretetét, a melylyel maga el volt telve, bele tudta lehelni hallgatóiba is, a kiből egész iskola alakult körülötte. Az egész ifjabb nyelvész-nemzedéket ő nevelte. Szeretettel oktatta, vezette, gyámolította, buzdította az ifjú erőket, kiknek egész munkásságán meglátszik az ő hatásának a nyoma. És tanítványai szeretettel ragaszkodtak a mesterhez, kiből nemcsak a korszakalkotó munkásságú nagy tudóst, hanem az erős jellemű, nemes lelkű embert is tisztelték és becsülték. Most már

pihen ő, ki teljes életében pihenést nem ismert. Elköltözött közülünk, de itt hagyta fáradhatatlan munkásságának eredményeit, a melyek örök emlékvé tesszik az ő nevét a nyelvtudomány történetében. (Sz. J.)

Tököly Imre egy egykorú olasz regényben. Nem régiben Flamini Politi gr. Recanati-ból, Nina biboros könyvtárából, melynek eladásával megbízott, egy könyvet küldött az Erdélyi Múzeum könyvtárának megvételre, melyet, minthogy benne Tököly Imréről is van szó s pedig 1687-ből, jónak látok röviden bemutatni. A könyv czíme: *Mioni: La Turcha Fedele Nella Presa di Coron. E Svoi Accidenti Amorososi.* — Con vn succinto racconto fatto da vn schiauo; della vita, Amori, fortune, attioni, e disgratie del famoso Conte Emmericho Techeli. — E con l' intiero zagguaglio di tutto ciò, che di notabile occorse nell' Assedio, e Presa di Bvda. — Consecrata Al Merito del Ill. et Ecc. Procurator Vinzenzo Fini. In Venetia, M. DC. LXXXVII. Appr. Lorenzo Baseggio Si vende all' Europa. Con licenza de' Superiori, e Priuilegio. 12°. VI + 192. l.

(A hű török leány Coron elfoglalásakor és az ő szerelmi története. — A híres Tököli Imre gróf életének, szerelmének, szerencséjének, cselekedeteinek és szerencsétlenségének rövid elbeszélésével egy szolgája után. — És bő elbeszélésével mindannak, a mi nevezetes történt Buda ostroma és bevétele alkalmával. *Mionitól.* — A nagyhírű és excellentiás Vincenzo Fini kormányzónak ajánlva. — Velenczében 1687. — Nyom. Lorenzo Baseggio. Az előljáróság engedélyével és szabadalommal eladatik egész Európában.)

A mint a czím is mutatja, egykorú olasz regény e mű, mely a Buda elfoglalása utáni esztendőben jelent meg, még az esemény hatása alatt. A regény tárgya az, hogy Coront ostromolja Lisanzo, a máltai lovagrend tagja s a védő egy hős török leány, Archilda, a ki beleszeret Lisanzoba, keresztyén lesz, hozzá állandóan hű marad, habár neje, ennek szerzetesi fogadalma miatt nem lehet; s Lisanzo is viszonozza szerelmét, de tiszta érzéssel. A leány e hűségében visszautasítja Lelio ostromló szerelmét. Lisanzo a törökök elleni számos harcban részt vesz, jelen van Buda ostrománál is, s ez ad a szerzőnek alkalmat, hogy elbeszélje az ostrom eseményeit és Tököly Imre életét a 129—140. oldalon. „Született ez az alattvaló, így kezdi, kiről az egész világ beszél, s a kiről lelketek a legpontosabb elbeszéléseket hallani kívánja, az 1656-ik évben Alva (Árva) városában“ etc. Leírja aztán röviden életét, küzdelmeit, nagyravágását a királyságra, bukását. A 138. lapon így szól róla: „Meg volt áldva minden fenséges adományyal, lovagi lélekkel, beszélt sok nyelven, t. i. németül, francziául, lengyelül, magyarul, latinul, olaszul sat., híres sok tudományban s kivált a matematikában és földrajzban, kora alig 30 év“ etc. (F. Z.)

Idegen nemzetiségű tanulók Párisban. Franciaországban — mint tudjuk — nincsenek a miénkhez hasonló egyetemek, hanem csak

tudományos szakiskolák, akadémiák vagy fakultások (faculté de droit, f. de médecine, f. des sciences, f. des lettres, f. de théologie). Páris e nemű fakultásaiban — *Gréard* jelentése szerint — az 1890/91-ik évben be volt írva összesen 10,518 tanuló; de a theol., jogi, s főként a természettudományi és irodalmi fakultásokat egy sereg oly hallgató is látogatta, kik egyáltalán nem voltak beiratkozva. Elmondhatni tehát, hogy Páris felsőbb iskolái a föld leglátogatottabb, legnépesebb tanintézetei. Aránylag legnépesebb fakultás az orvostudományi, melyben 1891. októberében 4,074 ifjú volt beírva; legkevésbé népes az irodalmi fakultás 1,091 hallgatóval. Ezekhez járult a gyógyszerészeti főiskola is a maga másfél ezer tanulójával.

Az *idegen ajku* tanulók száma 1,142 volt: köztük 809 orvosnövendék, 168 joghallgató. A táblás kimutatásból kitetszik, hogy a legtöbb idegen ajku tanulót Oroszország (305), Észak-Amerika (170), Oláhország (168), Törökország (104) és Angolország (61) szolgáltatja. Egyiptomból 24, Görögországból 42, Szerbiából 31, Ausztriából 16, s Magyarországról 2 tanuló volt.

Nagyon szép számmal vannak nőhallgatók, t. i. 252-en; legszámosabbán az orvosi szakmában, hol 18 francia nővel szemben 117 volt az idegen nők száma (köztük 103 orosz, 6 angol, 3 oláh, 2 török, egy amerikai, egy szerb és egy görög nő); az irodalmi fakultáson 82 francia és 15 idegen nő tanult. Az orosz nők közül 3 nyert orvos-doktori oklevelet, egyik közülök kitüntetéssel. Az irodalmi fakultáson egy görög nő tett kitűnő sikerű rigorosumot.

Általában a vizsgálatokról is óriási számokat említ a jelentés. Az irodalmi fakultáson 8,740 felvételi (baccalaureatusi) vizsgálat volt; a természettudományin 7,279 ily vizsgálat, s nem csuda — ha ez a teher már-már elviselhetetlenné kezd válni a tanári karra nézve. Az orvosi fakultáson 5,597 szakvizsgálatot tartottak. Az ember e rengeteg számok olvastára önkéntelenül azt kérdi: mikor taníthatnak azok a tanárok, kiket a vizsgálatok annyira elfoglalnak? (F. L.)

Repertorium.

a) *Könyvek, füzetek.*

Asbóth János: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez. Budapest, 1892. n. 8° XII+634. l.

Athenaeum kézi lezikona. Szerk. Acsády Ignác dr. Számos térképpel és műmelléklettel. I. köt. 1. fele. (A. D.) Budapest, 1892. n. 8° 480 l.

Balogh János: Munkácsvár története. Munkács, 1890. 8° 490 l.

Creighton M.: A római nép története. Angolból. Tíz történeti térképpel. Második kiadás. Budapest, 1892. 8° 118. l. (Athenaeum kézikönyvtára III. köt.)

Fyffe C. A.: A görög nép története. Angolból. Öt történeti térképpel. II. kiadás. Budapest, 1892. 117. l. (Athenaeum kézikönyvtára IV. köt.)

Galgóczi Károly: Emléklapok a magyar nemzet ezredéves ünnepére. Első füzet. Budapest, 1892. 8° IV+119. l.

Hajnik Imre dr.: A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában. Budapest, 1892. 8° 25. l. (Értekezések a tört. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. XV. k. 4. sz.)

Higginson W. Tamás: Az észak-amerikai egyesült államok története. Két részben. Budapest, 1892. 8° II. kiadás. Egy tört. térképpel. 107 l.; 133 l. (Athenaeum kézikönyvtára XIV. k.)

Horváth Ödön dr.: A karbunkulus torony. Népmonda. Eperjes, 1892. 16. r. 31 l.

Jebb R. C.: A görög irodalom története. Angolból ford. Fináczy Ernő. 2-ik kiadás. Budapest, 1892. 8° 172 l. (Athenaeum kézikönyvtára VI. k.)

Kardos Albert: A magyar szépirodalom története. A legrégebb időktől Kisfaludi Károlyig. Budapest, 1892. 8° 203 l. (Athenaeum kézikönyvtára I. k.)

Kaulen Ferencz dr.: Assyria és Babylonia a legújabb fölfedezések után. Ford. Szabó Árpád dr. 91 képpel, 1 felirati táblával és 2 térképpel. Temesvár, 1892. 8° 171+361. l.

Keil A. L. dr.: Róma törvényhozása a népgyűlések korában. Budapest, 1892. N. 8° 410 l.

Keményfy Dániel: Történeti tanulmányok. Székesfehérvár, 1892. 8° 350 l.

Korács Gyula: Latin elemek a magyar nyelvben. Budapest, 1892. 8° 69 l.

Krupecz István: Masnicius Tóbiás fogsága és kiszabadulása. 1674—1676. Budapest, 1892. 8° 15 l.

Kun Sámuel: A positivismus mint vallásrendszer. Comte Agost munkái nyomán. Budapest, 1892. 8° 73. l.

Kuthy József dr.: Tudomány és tanítás. Paedagogiai értekezés. Székesfehérvár, 1892. 8°.

Lázár Gyula dr.: Angolország történelme. I. kötet Az ősidőktől II. Edward haláláig 1327-ben. Temesvár, 1892. n. 8° 488 l.

Mahaffy I. P.: Ó-görög élet. (Görög régiségek.) Hét képpel. Második kiadás. Budapest, 1892. 8° 84 l. (Athenaeum kézikönyvtára VII. k.)

Majláth Béla: Liptómegeye törzsökös családainak története 1526-ig. I. rész. Budapest, 1892. 4° 101 l.

Máriássy Béla: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. XVI-ik kötet. I. Ferencz József. Győr, 1892. N. 8° IV+349 l.

Masznyik Endre dr.: Bahil Mátyás. Életkép a magyarhoni ev. protestáns egyház üldöztetésének idejéből. Pozsony, 1892. K. 8° XIV+66 l.

Ménard René: Az ókori művészet története. Francziából. Második kiadás. Budapest, 1892. 164 l.

Pauer Imre: Válasz Plagiosippusnak. Budapest, 1892. 8° 21 l.

Plagiosippus. Egy tudós Korypheus. Bpest, 1892. 8° 54 l.

— A tudós Korypheus válaszának igazságot szolgáltat Plagiosippus. Bpest, 1892. 8° 54 l.

Pór Antal: Nagy Lajos. (Magyar Tört. Életrajzok VIII. évf. (1—2. füzet). Bpest, 1892. 1—128 l.; 129—256. l. (Számos táblával, képpel stb.)

Roboz József: Az álom. A siketnémák és vakok álmai. Lélektani tanulmány. Budapest, 1892. 8° 70 l.

Rozvány György: Nagy-Szalonta történelme (1800—1848). Tekintettel Arany János községi jegyzőségére. Nagy-Szalonta, 1892. 8° 232 l.

Schrauf Károly dr.: Magyarországi tanulók külföldön II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. (Kiadja a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága.) Bpest, 1892. n. 8° CV+365. l.

Sebestyén Gyula: Az őskor története. II. kiadás. Bpest, 1892. 8°, 109 l. (Athenaeum kézi könyvtára XII. köt.)

- Sime James*: Német irodalom története. Angolból ford. Angyal Dávid. II. kiadás. Bpest, 1892. 8°, 88 l. (Athenaeum kézi könyvtára VIII. k.)
 — — A német nép története. Angolból ford. Angyal Dávid. II. kiadás. Bpest, 1892. 8°, 137 l. (Athenaeum kézi könyvtára IX. k.)
Symonds John Addington és *Bartoli Adolfo*: Az olasz nép és irodalom története. Angolból. II-ik kiadás. Budapest, 1892. 8°, 156 l.
Szabó József: Epitaphiumok. Görögből és latinból fordítva bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva. Karczag, 1892. 8°, 25 l.
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. II. kötet, 4. füzet (13 f.) Czeglédi-Darvas Bpest, 1892. Lex. 8°, 481—640 hasáb.
Tozer, H. F.: Ókori földrajz. Angolból. Ford. Laukó Albert. Második kiadás. Bpest, 1892. 8°, 118 l. (Athenaeum kézi könyvtára XIII. k.)
Wellhausen, I. Izrael népének története Jeruzsálem második pusztulásáig. Ford. Kardos Albert. Második kiadás. Bpest, 1892. 8°, 164 l. (Athenaeum kézi könyvtára XI. k.)
Wertner Mór dr.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Számos genealogiai tábl. I. köt. A—H. Temesvár 1891. n. 8°, 327 l.
Wilkins A. S.: Római régiségek. Angolból ford. Keleti Vincze dr. Nyolcz ábrával. 3-ik kiadás. Bpest, 1892. 8°, 103 l. (Athenaeum kézi könyvtára II. köt.)

b) Folyóiratok.

- Akadémiai Értesítő*. IV. füzet. Berczik Árpád: Jelentés az 1891. évi Teleki pályázatról. Szász Károly: Jelentés az 1891—92. évi gróf Karátsonyi pályázatról. Ponori Thewrewk Emil: Jelentés az 1891. évi Farkas-Raskó pályázatról. Hajnik Imre: A király bírósági személyes jelenléte. Fejérfataky László: Kálmán király oklevelei. Jurányi Lajos: Endlicher István emléke érdekében. Zichy Antal: A gr. Széchenyi Istvánhoz intézett fontosabb levelekről. Ponori Thewrewk Emil: Terentius vigjátékainak magyarra fordítása. Folyóiratok szemléje.
Budapesti Szemle. Április. Dezső Lajos: Comenius A. János. Asbóth Oszkár: Bolgár népköltészet. Krcsmárik János: A bosnyák mohamedánok kivándorlása. Herman Ottó: Kalotaszeg magyar népe. Sz. K.: A Teleki pályázat „szégyen paragrafusá”. K. E.: Egy kis szláv szemle. Értesítő.
Erdély. II. füzet. Jankó János dr.: A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. Néprajz. III. füzet. Sándor József: Erdély és az Alföld. Jankó János dr.: A kalotaszegi és az erdélyi magyarságról. Irodalom. Néprajz.
Ethnographia. II. füzet (február-márczius). Márton József: Növénynevek a nép nyelvében. Nagy József: Hegyhát vidéki hangutánzók, mondák és babonák. Dr. Kováts S. János: Répcevidéki népszokások. Kálmán Lajos: Magyar vízözönmondák. Bellovics Bálint: Magyar népköltészeti adalékok. Öreg leány bánkodása. Bellovics Bálint: Vend népdalok. Szongott Kristóf: Erdélyi örmény népmesék. Király Pál: Bécs. Dr. Jankó János: A votjákok közt. Széll Farkas: Törvénykezési adatok alföldi babonákról. Vegyes közlemények.
Magyar Nyelvtör. IV. füzet. Szarvas Gábor: A határozatlan névmások és határozók. b) Képpen. Kalmár Elek: Hallgat, mint pap a varsában. Simon József Sándor: Mi hát a mondat? Zolnai Gyula: Az Irodalomtörténeti közlemények pótlásai a Nyelvtörténeti szótárhoz. Albert János: Az egyház magyarsága. Bartha József: A palóc nyelvjárás Zolnai Gyula: Az egri nyelvsajátságokhoz. Helyreigazítások. Magyarazatok Kérdések és feleletek. A szerkesztőség kérdései.
Petőfi-Múzeum. V. évfolyam. I. sz. Ferenczi Zoltán. Adatok Petőfi pápai életéhez. Petőfi és Horatius. A „Tavaszi”-zsebkönyvről. Petőfi regényfordításai. Petőfi hírlapi cikkei 1848-ból. (Első közlemény.) Petőfi művei a folyóiratokban 1842—49. Egykorú megjegyzések Petőfi műveiről 1849-ben. A kortársak bírálatai Petőfi műveiről. Vonatközösök Petőfíre. Vegyes Mellékletek: 1. Petőfi „Nemzeti

Dalá"-nak 1848. márc. 15-iki kiadása facsimileben; 2. Név- és tárgymutató a Petöfi-Múzeum I-IV. évfolyamához. Összeállította Demeter István. 29. l.

Századok. IV. füzet. Pauler Gyula: A Hartvik legendáról. Jakab Elek: Magyar-lengyel unitárius érintkezések. Veress Endre: Az oláhországi Napturel-család geneológiája. Történeti Irodalom. Bodnár Zsigmond: Dr. Váczy János bírálatai. Vegyes közlések. Történeti könyvtár.

Turul 1892. I. füzet. Thallóczy Lajos: Hervoja herceg és címere (hét rajzzal). B. Radvánszky Béla: Zemlényi Dávid címerlevele 1418-ik évből. (Szi-nes címerképpel). Dr. Komáromy András: Magyar nemzetségek. Csergheő Géza: A „Török“-családok. Dr. Karácsonyi János: A Geisa név kiejtése. Nagy Géza: A Geisa név kiejtése. Vegyes: Örökös naptár. Magán címeradomány. Czímeres nemes levelek Bács-Bodroghvármegye levéltárában. Szakirodalom.

Ungaria. VII-ik szám. (Ápril). Moldován Gergely: A románok egysége. Dr. Alexi György: Magyar elemek a román nyelvben (folyt.). Putnoky Miklós: Klasszikus elemek a román népköltészetben. Erdélyi népdalok. Rátz János: Csokonai Vitéz Mihály. Bibliografia

Összeállította: GYALUI FARKAS.

Értesítő.

I. Az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlése.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet februárius hó 29-dikén tartotta meg évi rendes közgyűlését, melyben a tagok nagy számmal jelentek meg. Az elnöki tisztelet Eszterházy Kálmán gróf vitte, ki a közgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt Közgyűlés!

Mint a természetben a szervezetek, melyek, ha kifejlődésük után csak a fentartó erővel rendelkeznek, hanyatlásnak indulnak: úgy az egyletek életében is bármilyen hazafias üdvös czélokért lettek légyen azok alapítva, ha módjukat, erejüket, munkásságukat csak a fenntartás, fennállhatás küzdelmeire fordítják, és ez által meg is felelnek alapításuk czélzatainak, de nincs haladás, nincs gyarapodás, akkor a hanyatlás és süllyedés tünetei lesznek nyilvánvalókká és ezek bénító hatása még a fennállhatást is veszélyezteti.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet a hazafias alapítók által kitűzött nemzeti tudományos művelődés szolgálatában körültekintő és lankadatlan munkássággal felhasználván az időt és módokat, nem csak a fentartásért küzdött, hanem a gyarapodás és virágzásért is, és ezeket elérte gyűjteményeinek reánk nézve kincses tárházában és szakosztályainak belterjes tudományos dolgozataiban. De ép azért, hogy az egylet szellemileg és anyagilag ennyire gyarapodott, e magaslaton megállnia nem szabad, de nincs is szándékában, ezt törekvéseivel bizonyítja be.

Egyik főtörekvése, hogy gyűjteményeinek már-már kinossá vált elhelyezési bajain segítsen. Lehetetlen, hogy azon szoros, egymásra utalt kapcsolatnál fogva, mely a kolozsvári tudomány-egyetem és az egylet között fennáll, a válás és közoktatási miniszter ur fenkölt, hazafias belátásával, az ország hozzájárulásával, módot ne találjon e bajok fokenkénti gyökeres megszüntetésére. A másik főtörekvése, hogy a kebelében keletkezett szellemi munkásság oly alapot és keretet nyerjen, mely a fokozottabb fejlődést biztosítja. Ennek módját az egylet magában és munkás résztvevőiben megtalálhatván, annak életbeléptetése csak idő kérdése lesz.

A múlt évben mit és hogyan végzett az egylet érdekében és megbízásából

a választmány; a gyűjtemények mily állapotban vannak és hogyan gyarapodtak, arról a teendő jelentésekből meggyőződést meríthet a t. Közgyűlés és a jövőre nézve irányt adhat.

A könyvtárnoki állás betöltésével kapcsolatos ügy végleges rendezésére nézve is megteszi a választmány a javaslatát, a közgyűléstől függ a kölcsönös megnyugtatóra szolgáló elintézés elhatározása.

T. Közgyűlés! Az egyletre nézve egy valóban szomorú jelentést kell tennem. Ellenőre: Páll Sándor elhunyt. O, a ki az egylet alapításához nem kis mértékben tevékenyen hozzájárult, a kezdet kezdetétől haláláig egy hazafias lélek hathatós, önzetlen buzgalomával vett részt az egylet minden gondjában, minden czélzataiban, a t. Közgyűlés hű tisztviselőjének emlékét jegyzőkönyvében megörökíteni, alkalmat fog találni.

És most üdvözölve a megjelent tagokat, van szerencsém az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlését megnyitni.

A lelkes éjlenzéssel fogadott elnöki megnyitó beszéd után Finály Henrik dr. egyleti titkár előterjesztette a választmánynak mult évi működéséről szóló következő jelentését:

Tisztelt Közgyűlés!

Az imént lefolyt 1891. év egyletünkre nézve minden tekintetben rendkívüli év volt. Csak rá kell mutatni, hogy nevezetes és köztudomású okok miatt a mult évi közgyűlés épen június 1-jéig késett; a mult évi költségvetés is mutatja, hogy szükségesnek láttuk a már úgyszólván megállapodott rendes évi előirányzaton változtatni. A mai közgyűlés meg sokkal korábban van kitűzve, mint a hogy esni szokott és bizonyos tekintetben úgy tűnhetnék fel, mint ha kellelén túl is siettetve volna; de ez is az érintett okok utóhatása és főleg azért történt, hogy ne legyünk kénytelenek ez évben két közgyűlést tartani.

A mult év rendkívülisége leginkább látszik meg pénzügyünk kezelése eredményeiben. Igaz, hogy a főösszegben megtartottuk a költségvetésben megszabott határt, a mennyiben 18,102 frt előirányzott kiadással szemben tényleg kiadtunk ugyan 18,780 frt 62 krt, tehát látszólag 678 frt 62 krral többet, de ezt a többletet ellensúlyozza és magyarázza is a bevételi 864 frt 67 krnyi többlet, a mely kiutalt összegek és előlegek részleges visszatérítéséből származik nagyobb részében. Ellenben az egyes átalányokban a választmány erősen igénybe vette az egyletünk szokásaiban kezdettől fogva megengedett virement-ot, így névszerint a természetiek téra gyarapítása és a könyvtár átalányaitetemes túlköltekezést mutatnak, a melynek mentségére csak azt hozhatjuk fel, hogy az év folytán oly vásárok kínálkoztak, a melyeket elszalasztani nem lehetett.

A mult évi közgyűlés felhatalmazta volt az ig. választmányt, hogy szükség esetén fedezze az akkor megvenni határozott gyűjtemény vételárát az alap-tökből vett kölcsönnel. A választmány czélszerűbbnek látta a szükséges összegeket a külön álló alapok, u. m.: az országház alapja és az arany-alap felgyűlt kamataiból kölcsön venni. A visszatérítés kötelezettsége itt is fennáll ugyan, de kevésbbé sürgős, mivel a főpénztár kamatjövödelme csorbát nem szenvedett.

Legörvendetesebb pedig az, hogy a múlt év pénzügyi eredményei és tapasztalata alapján ismét visszatérhettünk a folyó évi előirányzat összeállításánál költségvetésünk állandó keretébe.

A folyó ügyek elintézése érdekében az igazgató-választmány a múlt évben 12 ülést tartott, a melyekben a felvett jegyzőkönyvek kimutatása szerint 174 határozatot hozott; a levéltári ügydarabok száma a múlt évben 165-re ment. Hogy ezek csaknem átlagosan tisztán ügykezelésre vonatkoznak, nagyon természetes, azonban különös figyelmet érdemelnek a következő ügyek:

A könyvtárnoki állás ügye a múlt évi közgyűlés határozatával nem ért végmegoldást. Új levélváltás kezdődött, a melynek eredménye a múlt év decemberi ülésében a jk. 167. sz. határozatra vezetett, a mely végre, úgy látszik, megfelelt a nmlgu Miniszter úr óhajtatásának. Éppen ennek a határozatnak teljes érvényre juttatása lesz a mai közgyűlés egyik teendője, a mely iránt a tárgyszerozat rendjén lesz szerencsém kimerítő jelentést tenni.

Egy más nevezetes ügy volt egyletünk részvéte a Budapesten tartott ornithologiai kongresszus alkalmából rendezett madárkiállításban.

Ha még megemlítjük, hogy a prágai cseh tudományos akadémia megtisztelte egyletünket egy meghívóval az alakuló közgyűlésére, a melyre egyletünk egy üdvözlő levéllel felelt, elmondtunk mindent, a mi az ügykezelési folyóügyeken kívül különös megemlítésre méltó volt.

Azokban hátra van még egy igen szomorú kötelesség teljesítése.

Oly számos tagból álló testületben, mint a milyen egyletünk keletkezésekor volt, a természet kérlelhetetlen törvénye szerint lehetetlen, hogy 32 év lefolyása alatt a halál tetemes hézagokat ne csinált volna soraiban. De hogy egy év alatt annyi jeles tagja hűnyjon el az egyletnek, mint a hány a múlt 1891. évben költözött el közülünk, az egylet eddigi történelmében még nem fordult elő.

Ha elősorolom az elhunytak névsorát, a mennyire tudomásunkra jutott, igazgató tagjaink közül dr. Haynald Lajos bibornok-érsek, br. Jósika Lajos, alapító tagjaink közül pedig dr. Berde Áron, Dózsa Dániel, Hilibi Gál János, Kovácsi Antal, Matskási Péter, Pál Sándor és Wolf Gábor neveit látjuk a gyászkerettel jelölendőknél. Nincs az az ékesszólás, a mely élénkebben tudná ecsegetelni, hogy mit vesztettünk, mint a hogy a pusztá névsor hirdeti fogyásunk szomorú haladását.

Méltó aggodalom fogja el szívünket, ha egy pillantást vetünk a jövőre, a mely oly közel levőnek mutatja azt az időt, a mikor a Múzeum-Egylet lelkes alapítói elhullása után a gazdátlanság szomorú sorsát juttatja múzeumunknak, és valóban, nagyon is elérkezett az ideje annak, hogy a még élők komolyan foglalkozzanak azoknak az intézkedéseknek a kieszelésével, a melyek fogyatkozó egyletünk jövőből fenmaradását és életrevalóságát jövőre a lehetőségig biztosítsák, mert az egyletnek még élnie és működnie kell sokáig, mert oly feladatot tűzött maga eleibe, a melynek végleges megoldása sohase következhetik be.

A titkári jelentést a közgyűlés helyeslőleg vette tudomásúl. Ezután fölolvastatván és tudomásúl vétetvén a pénztárvizsgáló bizottság jelentése, Fe-

renezi Zoltán dr. könyvtáros a múzeumi könyvtárról a következő jelentést terjesztette elő:

Tekintetes erdélyi múzeum-egyleti Közgyűlés!

Most, midőn első ízben van szerencsém a Tekintetes Közgyűlés előtt könyvtárnoki hivatalos minőségemben megjelenni, első szavam legyen a köszöneté és háláé azért a megtisztelő bizalomért, melylyel e fontos állásra való megválasztással engemet kitüntetni méltóztatott. A köszönet és hála érzése pedig bennem annál élénkebb, mert egy országos hírű férfiú s egyletünk egyik legnagyobb büszkesége, Szabó Károly után méltatott e helyre a Tekintetes Közgyűlés s még nagyobb annál inkább, mert nem egy tisztés, érdemekben dús mult után jutalmazott meg kitüntető bizalmával, hanem férfi korom kezdetén a munkás jövő és kitartó buzgalom reményében előlegezte nekem azt az állást, mely a hazai tudományos állások között épen számuk korlátoltsága miatt is egyike a legkiválóbbaknak és legfontosabbaknak. De habár mélyen él szívemben a hála, ez ünnepélyes pillanatban, nagy ígéreteket még sem teszek. Nagy ígéreteket tenni joga csak azoknak van, kik nagy észszel vagy a hatalom valamely rendkívüli módjával vannak megáldva. Én ezek egyikével sem rendelkezem. Összes, a mit mondhatok, tehát abban áll, hogy a nekem adott teljes erővel és kitartással igyekszem a Tekintetes Közgyűlés bizalmát és megalégedését kiérdemelni s legállandóbb kérelmem az lesz az egek urához, hogy az ehhez szükséges erőben és kitartásban támogasson, szilárdítson és lelkesítsen s tartsa meg számomra a Tekintetes Közgyűlésnek azt a bizalmát, mely ezen kívül egyedül lehet valódi támogatóm.

Ezzel áttérek jelentésem megtételére, melyet a következőkben van szerencsém megtenni.

Könyvtárunk vezetését 1891. év jul. 2-án vettem által s így jelentésem voltaképen csak 8 hónapról szól. Ez idő alatt szerzemény útján gyarapodott a könyvtár: 296 kötettel, ajándék útján 674 kötetten és füzettel, 313 köteles példánnyal és 124 részint köteles pld, részint cserepéldány hírlappal és tudományos folyóirattal 195 kötetben, évkönyvben és füzetben. Összes gyarapodás 1478 kötet és füzet. Ha ezt a gyarapodást hozzáadjuk az előbbi években kimutatott 47.461 kötethez, a könyvtár jelenleg áll 48.939 kötetből. Ehhez veendő az a szaporodás, mely ebben az évben a gyarapodásba eddig föl nem vett, de az idén földolgozott és bekötött 373 hírlap- és folyóirat-kötettel történt, melyekkel a kötetszám 49.312-re szaporodik. Könyvszerzésre ez évben kiadatott 2611 frt 99 kr. s könyvkötetésre 703 frt 80 = 3315 frt 79 kr. A bekötött könyvek száma 578 kötet.

Ebben az évben az előbbi évekhez mért nagyobb mérvű gyarapodás onnan történt, mert szem előtt tartva, hogy könyvtárunknak kivált hazarészünk nyomtatványai és az e területen megjelent kiadványok gyűjtő központjának kell lenni, az 1871-diki 1498. sz. a. igazs.- és belügyminiszteri rendelet értelmében az elmaradt köteles példányokat körlevél útján a multtól is lehetőleg begyűjteni siettünk. E törekvésnek kellő sikere lett. Ugyanez úton elértük azt is, hogy jelen-

leg hazarészünk területén minden megjelenő lap és folyóirat beküldi köteles példányait.

Az évi működésből és változásból a könyvtár belső életében kiemelendők a következők: Behozott egy szerzemény-könyv (napló), mely 1891. augusztus 1-sejétől vezetetik, továbbá külön jegyzék vezetetik úgy a folytatólagos művekről, mint a folyóiratokról. Továbbá múzeumunk választmányának egy régibb határozatát ismerve, mely szerint régi magyar nyomtatványaink, mint hazánkban a 2-dik ilyenmű gyűjtemény, pontos rendezés alá vétessenek, ezt alulírt nyarán megkezdte és be is végezte. Az egész gyűjteménynak Szabó Károly nagyfotossági bibliographiai művéről a „Régi magyar könyvtár“ nevet adtam s szoros időrend szerint elhelyezve 3 csoportra osztottam. Fo. Q. és kisebb alakúakra (8°—16—24—32°). Az 1-ső csoportban van 33, a 2-dikban 216, a 3-ikban 304, összesen 543 mű, ugyanannyi szám alatt elhelyezve. E rendezés e könyvtár használatát teljesen egyszerűvé és hozzáférhetővé tette.

Kiemelendő végre, hogy könyvtárunk IV. sz. termében a folyóiratok számai hevernek felhalmozva és rendezetlenül. Ezek feldolgozását is munkába vévén, a választmány által engedélyezett 4 nagy és 6 kisebb új szekrénybe helyeztük el s tettük használhatóvá az által is, hogy beköttették és az alapleltárba bevezetettek. E munka nagyobb része szintén a nyári szünet alatt végeztetett be és a segédkönyvtár-őr, Böhm Mihály úr szorgalmának tanújele.

„Régi magyar könyvtár“-unk ez évben két unicummal gyarapodott. Egyik egy Heltai-féle eddig ismeretlen catechismus töredéke, kiáztatva egy könyvtáblából (1553-ból) a melynek becsét az is emeli, hogy ebben van az első ismert *abc.*, a másik Lipsiai Pál: Nyerésosztó táblájának (Debreezen) 1614-diki eddig ismeretlen kiadása. Ez vétel útján szereztetett. Szintén vétel útján jutott könyvtárunkba a „Sicriiul de aur“ (Arany szekrény) cz. 1683-diki román nyomtatvány egy becses, ép példánya (a 2-ik ismert pld.) (Nyom. Szász-Sebesen) s a Káldi-féle bibliának egy példánya. Gyarapodás továbbá egy könyvtáblából kiáztatott töredéke a Heltai-féle nagyobb káténak, melynek eddig egyetlen töredékes példánya volt csak a nemz. múzeumban.

A kézirattár vétel útján szaporodott Kocsi Csergő Bálint „Kösziklän épült ház ostroma“ Bod-féle fordításának egy másolatával, ajándék útján egynehány 1848—49-diki kézirati hadi útasítással (Éjszaki Károly vasúti főfelügyelő úr útján) s a kolozsvári szíjgyártó czéh írataival 20 drbban (kézirati könyvek és okmányok), beszolgáltatta Tömösváry Miklós úr által.

A könyvtári alapczímleltár (czédula-catalogus) teljes, a szakczím-tár és helyczím-tár megkészítése még a jövő feladata; amaz meg van kezdve, emez még megkezdve sincs. Ezek elkészítése elsőrendű szükség, amaz a tudományos használat, emez a könyvtár állapotának egyetlen lehető mód szerint való nyilvántartása érdekében. Azonban a jelenlegi forgalom mellett a mi rendelkezésre álló munkaerőnk előreláthatólag nem fog a feladatoknak megfelelhetni. Ez iránt a közel jövőben már a választmányunk részletes előterjesztést tenni kötelességemnek fogom ismerni.

A kézirattár rendezése is még azon ponton áll, a hol Szabó Károly b.

emlékü elődöm abban hagyta; rendezetlen még az Apor-gyűjtemény is. Ezek rendezésének munkájában lényeges akadály az, hogy télen, tehát az év nagyobb felében, a kézírattárban dolgozni nem lehet; a helyiség nem fűthető. A melegebb idő beálltával azonban ezek rendezését okvetetlenül meg fogjuk kezdeni.

Az egyetemi könyvtárral közös olvasótermünk használatát a következő számadatok tüntetik föl szept.-től a mai napig: naponként a megjelent olvasók leggyobb száma tett 60-at, a legkisebb 14-et, a középszám naponként 40. Havonként a legnagyobb létszám 835, legkisebb 326; az átlag 594 olvasó. Az összes olvasók száma tesz tehát szept.—febr. végéig (6 hó) 3765-öt. Ez adatok pontos megálapítása végett névkönyv vezetetik. Könyvet az egyetemi hallgatók 406 lecke-könyvre vettek ki. Bajosabb s pontosan egyáltalán meg nem bírjuk még állapítani a könyvtár igénybevételét a művek és kötetek számára nézve, hiszen erre majdnem egy külön alkalmazott egyénre volna szükség, de a használt kötetek száma meghaladja a 4000-et. Könyvtárunk állandó kölcsönviszonyban állott a budapesti egyetemi, akadémiai és nemz. múzeumi könyvtárral, a bécsi cs. k. könyvtárral; számos kikölcsönzések történtek egyes vidéki főiskolák igazgató-ságai részéről is; hasonlóképen használtatott kézírattárunk is, melyről ismételt kikölcsönzések történtek a t. választmány engedélyével.

Ezekben kívántam az elmúlt 8 havi működésünkről röviden számot adni, mely minden irányban könyvtárunk örvendetes fejlődéséről tesz tanúságot. Végül azonban a helyiségek szűk volta miatti panaszoknak, melynek boldogult emlékü elődöm jelentésében sohasem feledett el mélyreható kifejezést adni, nem szabad s még kevésbé lehet hiányoznia az enyémből. Ebben az évben a feldolgozott anyag mennyisége a rendelkezésre álló üres helyet még inkább megtöltötte, négy új szekrény készült a 4-dik, u. n. folyosói hosszú szobába s az elhelyezett hírlapok számára a szoba közepén hosszában 6 drb törpe szekrény-aljat helyeztünk el, melyek jobbra mind telve vannak. Némi szabadabb mozgás csak akkor remélhető a jövő évre, hogy a n.-szobai jogakadémiának az e szobában elhelyezett 4500 kötetnyi könyve végre feldolgozás alá kerülvén, s az egyetemi könyvtár 2-dik szobájában a középre elhelyezett szekrénybe osztatván be, ez úton kevés szabad helyet nyerünk ugyan; de más részt az évenként szaporodó duplumok veszik igénybe az így nyert hely egy részét. De e mellett a helyiségek fűthetetlen volta, az e miatti gyakori betegeskedések a személyzetben, némely helyiségek sötétsége, tanári és tanulói megfelelő olvasó-termek hiánya s e miatt a könyvtár valódi és sokoldalú használhatóságának akadályai: mind olyan körülmények, melyeket a tisztelt Közgyűlés s ezen az úton a nm. vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr figyelmébe ajánlani mindaddig kötelességemnek ismerem, a míg e hiányok orvosolva nem lesznek. A mint hát a tisztelt Közgyűlés a multban ez irányban ismételt felterjesztésekkel szorgalmazta egy a kor és könyvtáraink terjedelme igényeinek megfelelő könyvtári épület emelését; úgy kérjük, hogy a nemsokára tarthatatlanná válándó helyzet figyelembe vevésével ő Nagyméltóságánál sürgesse ezúttal is, hogy úgy az egyetemi oktatás, mint a közműveltség igényeit, de első sorban a tudományos kutatás érdekét e rég érzett szükség kielégítésével előmozdítani méltóztassék.

Méltóztassék T. Közgyűlés jelentésemet tudásul venni.

A könyvtáros jelentése tudomásul vétetvén, következtek az állattárról, a növénytárról, az ásványtárról szóló jelentések, végül Finály Henrik dr. régiségtári őr jelentése, a melyet itt közlünk:

Tisztelt Közgyűlés!

Régiség- és éremtárunk a lefolyt 1891-dik évben oly tetemesen gyarapodott, hogy ekkora gyarapodás nem csak hogy eddig nem volt, hanem előre láthatólag egy hamar nem is lesz. Ugyanis az az ősrégészeti gyűjtemény, a melynek a megvásárlására a mult évi közgyűlés felhatalmazta volt az ig.-választmányt, már tényleg tulajdonává vált az egyletnek, és így egynehány ezernyi drb-bal szaporította gyűjteményünk létszámát, a mely darabokat különösen az tesz felette nagybecsűvé, hogy valamennyien az erdélyi részek földéből kerültek ki és tetemes részben meg levén ismertetve a bel- és külföld számos régészei előtt, azoknak annyira magára vonta kiváló figyelmét, hogy birtoklása múzeumunkat egyszerre azoknak a múzeumoknak a sorába emelte, a melyek az ősrégészettel foglalkozók számára a legérdekesebb forrástanulmány nélkülözhetetlen tárházai.

Igaz, hogy a gyűjtemény még nincs beszállítva a mi helyiségeinkbe, hiszen ez idő szerint számára nincs is helyiség rendelkezésünkre, mert egymagára legalább is egy egész tágas termet venne igénybe, hogy csak némileg is rendszeresen fel lehessen állítani, de lajstromozása folyamatban van és ha ez év elején betegségem nem teszi lehetetlenné, hogy a mult év novemberében három héten át folytatott munkálatot tervem szerint e folyó év januáriusában folytathassam, eddig be is volna végezve.

A gyűjtemény megszerzése tetemes pénzáldozatunkba került, de az igazgató-választmánynak sikerült e költség fedezését oly módon eszközölni, hogy évi rendes költségvetésünk egészen érintetlen maradt.

E mellett még vettünk a mult évben egy felette érdekes aranyeletet, a mely Nagy-Küküllőmegye Mihályfalva községében még 1890-ben napfényre került és már a mult közgyűlésen bejelentett lelet helyén utólagosan jött felszínre, és annak kiegészítője, továbbá egy ezüstleletet, a melyet Gyula-Fehérvárról küldtek be és a melynek töredezett darabjait különösen a rajtok levő 16-dik százbeli feliratok teszik érdekessé.

Még nyert gyűjteményünk egy adományt, a mely hazai és különösen Kolozsvár városa történelme szempontjából nagyon érdekes. Ugyanis a felosztot kolozsvári szijgyártó-czéh beadta czéh-ládáját a benne lévő jegyzőkönyvekkel, eredeti oklevelekkel és pecsétnyomókkal együtt.

Az új szerzemények egy része zárt fiókokban hever, mivel egyáltalában nincsen hely a kiállítása számára. Mint eddig, úgy a mult év nyarán is a gyűjtemény minden ünnep- és vasárnapon a közlátogatásnak nyitva volt, ezenkívül idegenek, a kik városunkon megfordultak, bármely napon is nyertek bebocsátást és hogy némi fogalmat adjak a közönség érdeklődéséről megjegyzem, hogy 23 közlátogatási napon 2099 látogatója volt a gyűjteménynek, ezenkívül 15 alkalommal 59 külön látogatója volt. És minthogy gondoskodva van, hogy a lá-

togatások alkalmával mindig legyen ott valaki, a ki eshető kérdésekre kimerítő felvilágosítást adhat, a közönség érdeklődése folyton fokozódik.

Nem ismétlem a mult közgyűlésen már eléggé hangsúlyoztatott panaszt, hogy helyiségünk nem csak szűk, hanem a szó teljes értelmében immár valósággal elégtelen, csak azért említem, hogy jelezzem ez állapot változatlan voltát.

Ezután Szamosi János dr. a bölcsészet-, nyelv és történettudományi, Farkas Gyula dr. pedig az orvos-természettudományi szakosztály mult évi működéséről adott számot.

E jelentések is tudomásul vétetvén, tárgyalás alá került a könyvtár-igazgatói állásnak egy év óta húzódó ügye. Erre vonatkozólag a közgyűlés rövid vitatkozás után a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz intézendő következő felterjesztésben állapotodott meg:

a) Az erdélyi múzeum-egylet fentartja a szerződésileg is kikötött abbeli jogát, hogy a könyvtárigazgatót a maga közgyűlésén pályázat után szabadon választja.

b) A mennyiben a választott igazgató egyszersmind a kir. Ferencz-József egyetem könyvtára igazgatására is van hivatva, a választás eredménye a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úrhoz felterjesztendő, hogy a választott egyetemi könyvtárigazgatói minőségében megerősítse.

c) A választott és megerősített könyvtárigazgató, mint az egyetem könyvtárigazgatója az egyetemi tanács fegyelmi hatósága alatt áll.

Ezek után remélhető, hogy ez az ügy el fog intézteni s a muzeum-egylet könyvtárnoka, mint egyetemi könyvtárigazgató minél előbb megerősíttetik.

A választmány költségvetési javaslatát a közgyűlés egyhangulag elfogadta, csupán azt a változtatást tette rajta, hogy Szász Béla dr. indítványára szakosztályunk évi dotációját 300 frttal emelte a célból, hogy az Erdélyi Múzeum havonként jelenhessen meg.

A választmányból kilépő tagokat, Felméri Lajost, Kőváry Lászlót, Vajda Gyulát a közgyűlés újra megválasztotta, az eltávozott Klug Nándor dr. helyét pedig Béli Ákos gr. főispánnal töltötte be.

Ellenőrré Groisz Gusztáv dr. egyetemi tanár választatott meg, s ezzel a közgyűlés szétoszlott.

II. Szakosztályi ülés.

Az április hó 23-dikán tartott fölolvasó ülésben (mind az elnök, mind az alelnök távol lévén) Felméri Lajos vál. tag elnökölt; jegyzett a titkár. Jelen voltak a szakosztály tagjai közül: Concha Győző, Pecz Vilmos, Ferenczi Zoltán, Gyalui Farkas. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Ferenczi Zoltán*: Adalékok a magyar regényirodalom történetéhez.
2. *Pecz Vilmos*: Újgörög költőkből.

A fölolvasó ülés után tartott zárt ülésben a szakosztály tagjaivá megválasztottak: *Heinrich Gusztáv* dr. egyetemi tanár Budapesten (aj. a titkár), *Bayer József* dr. főgymn. tanár Budapesten (aj. a titkár), *Komáromy Lajos* praeparandiai tanár Budapesten (aj. Felméri Lajos), *Lázár Ottó* és *Pap Károly* tanárjelöltek Kolozsvárt (aj. Veress Endre).